

ЎЗБЕКИСТОН ~~ЎЗ~~ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЕТ ИНСТИТУТИ

И. ҲАҚҚУЛОВ

ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА РУБОИЙ

(ЖАНРНИНГ ПОЭТИКАСИ ВА ТАРИХИ)

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ~~ЎЗ~~ «ФАН» НАШРИЕТИ
1981

Мазкур монографияда ўзбек классик адабиётининг энг қадимги шеърий шаклларида бўлган рубой жанрининг поэтикаси ва тарихий тараққиёт босқичлари ҳақида ҳикоя қилинган. Махсус қисмда Навоий ва Бобир рубойларининг фалсафий-дунёвий, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-дидактик ғоялари кенг таҳлил этилган.

Монография адабиётшунослар, аспирантлар, олий ўқув юртлари филология факультетларининг ўқитувчи ва студентларига мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р
филология фанлари кандидати *Е. Исҳоқов*

Т а қ р и з ч и л а р
филология фанлари доктори *А. Ҳайитметов*,
филология фанлари кандидати *М. Ҳакимов*

X $\frac{70202-1562}{M355(04)-81}$ 117—81 46030100000

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1981 й.

МУҚАДДИМА

Маълумки, Шарқ классик адабиётининг асосий тури шеърят бўлиб, Шарқ шоирлари бу соҳада илҳом ва маҳорат билан меҳнат қилганлар ва ўзларининг Инсон тақдири, ҳаёт ҳодисалари ҳақидаги фикр-туйғуларини хилма-хил лирик жанрлар воситасида ифодалаб берганлар. Шеърятнинг ижтимоий ҳаётдаги роли, ғоявий-бадий функцияси ва тараққиёт йўллари бевосита жанр категорияси билан жипс боғлангандир. Шу маънода адабий жанр тушунчаси шеърятда ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Жанр поэтикаси ва тадрижий тараққиётига эътибор қилмай туриб, умумшеърятнинг такомил, унинг инсон маънавий оламидаги ўрни ҳақида тўла тасаввурга эга бўлиш мумкин эмас. Маълум бир халқнинг шеърятига ёки лирикасининг конкрет даврлардаги аҳвол-руҳиясига тўла баҳо бериш учун ўша халқ поэзияси таркибидаги жанрларни ёки уларнинг аниқ бир шароитдаги хусусиятларини ҳар томонлама характерлаб бериш керак. Бусиз кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди. Чунки жанр категорияси ўз ичига фақат шакл масалаларинигина эмас, бадий ижоднинг мазмунга тегишли томонларини ҳам тўла қамраб олади. Бундан ташқари, ижод қонуниятлари, санъаткор маҳорати, адабий таъсир ва адабий алоқалар каби қатор проблемалар туркуми борки, буларни жанр муаммосини четлаб тўғри талқин қилиш мушкул.

Инсон бадий тафаккури қотиб қолган нарса эмас. У замон ва даврлар ўтиши билан ўсиб, ўзгариб, янги сифатлар билан бойиб боради. Буларнинг ҳаммаси у ёки бу тарзда шеърятда ҳам ўз ифодасини топади. Демак, адабий ҳаётда содир бўлган ғоявий-бадий тенденциялар моҳиятини кўрсатишда жанр ўзига хос бир кўзгу вазифасини ўташи табиий. Мана шу сабабларга кўра лирик жанрлар поэтикаси ва эволюциясига қизиқиш, уларни илмий нуқтаи назардан тадқиқ этиш Аристотель давридан бошлаб ҳозиргача давом этиб келмоқда.

Ўзбек классик адабиёти лирик жанрларга бой. Бу жанрлар шаклда ҳам, мазмунда ҳам ўзларига хос сифатларга эга. Уларнинг руҳ, услуб, образлар системаси жиҳатидан ҳам бир-биридан

фарқ қиладиган қирралари кўп. Хуллас, классик шеърятимиздаги жанрларнинг ҳар бири моҳият эътибори билан ўзича бир олам, маъно, маҳорат ва баднийат хазинаси. Худди шу гап рубойга ҳам тегишлидир.

Рубой бадний ижодда кўп сайқал топган, довруғдор жанр. Унинг оламаро шуҳрат топиши, аввало, бу соҳанинг беназир устоди Умар Хайём Нишопурий номи билан боғлиқ. Ўзбек адабиётида рубой қадимдан мавжуд шеърый шакл бўлса-да, у ўзининг юксак тараққиётига Алишер Навоий ва Бобир ижодлари орқали эришди. Аммо шунгача бу жанр жуда узоқ ва мураккаб эволюцион жараёни бошидан кечирди.

Ўзбек адабиётшунослигида рубой поэтикаси ва тарихини ўрганиш соҳасида анчагина ишлар қилинди. Бу жанрнинг баъзи ўзбек шоирлари ижодида тутган ўрни ва роли бўйича монография, дарслик ва тарих китобларида ҳамда махсус мақолаларда мулоҳазалар баён этилган. Булар орасида олимлардан Ҳ. Зарифов, Ҳ. Еқубов, А. Ҳайитметов, М. Юнусов, А. Қаюмов, Ё. Исҳоқов, Р. Орзибековларнинг ишлари салмоқли ўрин эгаллайди. Лекин рубой поэтикаси ва унинг ўзбек адабиётидаги тараққиёт тарихини кенг қамраб олган умумлаштирувчи характердаги иш ҳалигача юзага келган эмас. Мазкур китобни ёзишдан кўзда тутилган мақсад ҳам худди шу вазифани имкон доирасида амалга оширишдир. Академик А. Н. Веселовский адабий жанр тарихини текширишнинг энг яхши йўли — унинг назариясини пухта текшириш, дейди. Биз ана шу принципга амал қилиб ушбу ишимизни рубой поэтикаси, жанрнинг назарий асосларини талқин этишдан бошладик.

Рубойнинг назарияси билан қизиқиш илмда фақат Совет давридагина юз берган ҳодиса эмаслиги маълум. Бу масала қадимги Шарқ, инқилобгача бўлган рус ва чет олимларининг ҳам диққатини жалб этиб келган. Биз шу олимларнинг рубойга берган таъриф, қайд ва изоҳларини ўрганиб чиқиб, зарур бўлганда уларга ўз муносабатимизни билдирдик. Рубойнинг дубайтий, тарона жанрлари билан поэтик алоқаси ҳали ўрганилмаган ва бир оз мунозарали бўлгани сабабли бу масалага кенгроқ ўрин берилди. Худди шунга яқин гапни рубойнинг вазллари хусусида ҳам айтиш мумкин. Бундан бошқа, рубойнинг бир қатор шаклий компонентлари, композицион хусусиятлари характерланиб, шартли равишда бўлса ҳам унинг тематикаси тасниф қилиб берилди.

Бадний ижод тажрибасидан аниқки, адабий жанрларнинг шакл белгилари мазмунга нисбатан жуда секин ўзгарувчандир. Тўғри, В. Г. Белинский: «Мазмунда ниманки бўлса, шаклда ўзифодасини топади», — дейди¹. Лекин кўп ҳолларда «адабий шаклларнинг мазмунга нисбатан устиворлиги, домийлиги ва консервативлиги қонунияти ўз кучини кўрсатади»². Шундай экан, жанр-

¹ Белинский В. Г. Собр. соч. в 3-х т. Т. I. М., 1948, с. 635.

² «Адабиёт назарияси», 2-том, Тошкент, 1979, 305-бет.

ларнинг тарихий тараққиёт йўлларини белгилашга киришганда ҳар бир тарихий давр уларнинг мазмун сифатига кўпроқ ўз муҳрини босишнинг назардан соқит қилмаслик керак. Рубоий Навоий даврига келиб ўзининг мукамал ва муқаррар шаклий белгиларига эришган эди. Шакл томондан Навоийдан то Аваз Утаргача бўлган шоирларнинг рубоийларида айтарли фарқ йўқ. Мазмундачи? Бу жиҳатдан XV аср ўзбек рубоийчилигини ҳеч қайси бир давр билан тенглаштириб бўлмайди. Навоий ва Бобир рубоийларида фалсафий-дунёвий, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-дидактик ғоялар кенг ишланган. Биз китобнинг иккинчи бобида энг қадимги замонлардан асримизнинг бошигача рубоий босиб ўтган узоқ тарихий йўл ҳақида фикр юритдик. Алишер Навоий, Бобир рубоийлари махсус қисмларда ўрганилди. Бу санъаткорларнинг рубоийлари ғоявий салмоғи билан қанча жозибага эга бўлса, бадиий шукуҳи жиҳатидан ҳам шунча юксак ва порлоқдир. Жанр имкониятларини назарда тутган ҳолда Навоий, Бобир ва бошқа бир неча йирик шоирларимизнинг бу соҳадаги маҳоратлари таҳлил қилинди.

Китобда кенгроқ этиборга муҳтож ёки талқинини топмаган нуқталар бўлиши мумкин. Шунинг учун рубоий поэтикаси ва тарихига доир ҳозирча қамраб олинган масалалар етарли ёритилдими, йўқми, бунга азиз китобхон ҳукмига ҳавола этамиз.

Ушбу мавзуга диққатимизни тортган ва қимматли маслаҳатларини аямаган филология фанлари кандидати Ё. Исҳоқовга, ЎзССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёти институтининг профессор А. Ҳайитметов бошлиқ Октябр-гача бўлган ўзбек адабиёти бўлими, шунингдек, Т. Мирзаев раҳбарлик қилаётган фольклор бўлими ходимларига кўрсатган ёрдамлари учун муаллиф чин дилдан миннатдорчилик билдиради.

РУБОИЙ ПОЭТИКАСИ

Рубоий Шарқ шеърятисида асрлар мобайнида сайқалланиб, жило топган лирик жанрлардан бири. Рубоий поэтикаси ҳақидаги гапни унинг таърифи масаласидан бошлаш мақсадга мувофиқдир. Чунки ҳар қандай таърифда предмет моҳиятининг умумий бир манзараси чизилган бўлади.

Рубоий — арабча сўз бўлиб, унинг луғавий маъноси тўртлик, тўрттадан дегани бўлади¹. Истилоҳий маънода эса бу сўз конкрет ғоявий-бадий ва шаклий шартларга биноан яратилган тўрт мисрали фалсафий, ахлоқий-дидактик ёки ишқий маънодаги шеър демакдир. Бу жанрга биринчи таърифни классик поэтиканинг улкан донишманди Шамсиддин Муҳаммад бинни Қайс Розий бериб ўтган. Қайс Розий таърифи рубоийнинг кўпроқ шакл белгиларини характерлайди².

«Ҳафт қулзум» асарининг муаллифи Қабул Муҳаммад эса бу ҳақда шундай дейди: «Билгилки, рубоий луғатда икки байтли шеър деганидир. Вазн ва қофияда тўрттала мисраси ҳам мувофиқ келган шеър рубоий дейилади. Рубоийда аксар биринчи, иккинчи, тўртинчи мисралар қофиядош бўлади. Мабодо учинчи мисра ҳам қофияланиб келса, унда «рубойи тарона» деб юритилади...»³

Рубоийга таъриф берган Эрон адабиёти назариётчиларидан яна бири Фазлулло Сафодир. Аммо бу олимнинг таърифи Қабул Муҳаммаднинг юқорида келтирилган таърифига ўхшаб кетади⁴. Худди шундай ҳолат форс-тожик адабиёти материаллари асосида рубоийга таъриф ва изоҳлар берган «Ғиёсул-луғот» муаллифи Муҳаммад Ғиёсиддин, Доктор Заҳройи Хонлари (Киё) каби қа-

¹ «Ғиёсул-луғот»да ёзилишича, етти ёшли туя, тўртга кирган қўй, қорамол ва от ҳам рубоий дейилган. Чунки бу ҳайвонлар шу ёшларда тўрттадан тишга эга бўлишаркан (Ғиёсиддин Муҳаммад бинни Жалолиддин Ғиёсул-луғот, Қонпул, 1323 ҳиж., 203-бет).

² Шамсиддин Муҳаммад бинни Қайс ар-Розий. Алмўжам фи маори ашъорул-Ажам. Теҳрон, 1314, 307—308-бетлар.

³ Қабул Муҳаммад. Ҳафт қулзум, Еттинчи жилд, Лақҳнав, 1239, ҳиж., 46-бет.

⁴ Фазлулло Сафо. Сабқхон адабий..., Теҳрон, 1307 ҳиж., 50-бет.

тор олимлар учун ҳам хосдир. Шунинг учун биз уларнинг таърифларини бу ерда махсус кўчириб келтиришга ҳожат сезмадик. Мазкур масалада туркий олимларнинг нуқтаи назарлари форс-тожик адабиётшуносларининг қарашларидан унча фарқ қилмайди. Алишер Навоий ўзининг аруз назариясига оид «Мезонул-авзон» аса-рида туркий рубоий вазнларининг шакллари, ички моҳияти ҳақида дастлабки назарий фикрларни баён этган эди. Алишер Навоийнинг бу илмий-назарий қарашлари Заҳриддин Бобирнинг аруз илмига доир рисоласида ўзига хос янги талқинини топди. Кейинги даврда эса рубоий поэтикасига қизиқиш туркиялик олимлар ўртасида янада кучайди. Муаллим Ножий, Муҳаммад Фуод Кўпрулузода, Огоҳ Сирри Левенд каби адабиётшуносларнинг асарларида рубоийнинг тарихи ва унинг ғоявий-бадий хусусиятлари ҳақида муҳим маълумотлар берилган.

«Истилоҳоти адабия» асарида Муаллим Ножий рубоийга мана бундай таъриф беради: «Баҳри ҳазажнинг ахрам ва ахрабида махсус сўйланадиган, икки байтдан иборат назмга рубоий дейлади. Рубоийнинг биринчи, иккинчи, тўртинчи мисралари қофиядош бўлади. Учинчи мисрада қофия бўлиши шарт бўлмаганлигидан, у аксар озод қолур. Агар рубоийнинг учинчи мисраи ҳам қофияланган бўлса, уни «рубойи мусарра» дерлар...»⁵.

Ҳақиқатда ҳам рубоийнинг қофияланиш системаси икки хил кўринишга эга.

Қиш мавсумида қурилса бир тоза ўтов,
Енса ичида қуруғ созоқ бирла олов.
Армони бўлурму даҳр аро ул кишининг
Ким анда тузуб базм, еса ёғли палов⁶.

Бу рубоий *а, а, б, а*, шаклида қофияланган бўлиб, ундаги учинчи мисра қофиядан озод қолган. Қуйидаги рубоийда эса тўрт мисра ҳам қофиядошдир:

Ешунғон эмиш қаро булутқа моҳим,
Гардунни совурмоғлиқ эрур дилхоҳим.
Кирмиш қаро туфроққа қуёшдек моҳим,
Невчун қаро қилмасун қуёшни оҳим⁷.

Бу типдаги рубоийларни Қабул Муҳаммад «рубойи тарона», Муаллим Ножий «рубойи мусарра» деган бўлса, Алишер Навоий уларни «рубойя» деб атайд.

Адабиётнинг бошқа турларида бўлганидек, шеърятда ҳам шакл ва мазмун бир-биридан ажралмайдиган категориялар эканлиги маълум албатта. Поэтик жанрлар ҳам бадий ижоднинг мана шу буюк қонуниятига қатъий бўйсунди. Буни инобатга олмаслик санъат ва адабиёт учун ҳам, уларни тадқиқ этувчи илм соҳаси учун ҳам кўзланган самарага олиб бормайди. Шундай

⁵ Муаллим Ножий. Истилоҳоти адабия. Истанбул, 1330 ҳиж., 172-бет.

⁶ Огаҳий. Таъвизул-ошиқин. Девон, Тошкент, 1960, 558-бет.

⁷ Алишер Навоий. Хазойинул-маони. 1-китоб, Тошкент, 1959, 764-бет.

экан, ҳар қандай адабий жанрга берилган таърифда масаланинг мана шу икки муҳим қирраси у ёки бу формада доимо ўз аксини топмоғи шарт ва зарурдир.

Шарқ адабиётида ҳукмрон тур назм, яъни шеърят эди. Шарқда насрга нисбатан назм назариясига, унинг қонуниятларини ўрганишга эътибор кучли бўлган. Аммо шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, шеър назарияси кўпроқ шеъринг ижоднинг шаклий компонентларини (вазн, қофия ва шеъринг санъатларни) ўрганиш аспектида олиб борилган. Шунинг учун ўтмишда олимлар адабий жанрларга таъриф беришда кўпроқ уларнинг формал поэтик белгиларини дастур қилиб олганлар, мазмун масаласига эса унчалик эътибор қилинмаган. Мана шу нарса рубойга берилган юқоридаги таърифларда ҳам кўзга ташланади.

Рубойини таърифлаш ҳозирги замон ўзбек адабиётшунослиги эътиборидан ҳам четда қолмади. Филология фанлари доктори, машҳур фольклоршунос Ҳоди Зариф 40-йилларда Алишер Навоий рубойлари таҳлили муносабати билан бу жанрга шундай таъриф берган эди: «Рубой деган сўз арабча бўлиб, бизнингча, тўртлик демек. Мутлақо тўрт йўлдан иборат бўлиб, арузнинг ҳазаж баҳридан «ахрам» ва «ахраб» вазнларида ёзилган шеърларни рубой дейилади»⁸. Бу таърифда ўтмиш форс-тожик олимларининг фикри сезиларли бўлса-да, бироқ Ҳоди Зариф рубойнинг тематик характери, композиция қонунияти ҳақида ўзига хос муҳим хулосаларга келган.

Рубойининг поэтик табиатини ихчам талқин этиш, унинг маъно жозибасини таърифлаш нуқтаи назаридан профессор А. Ҳайитметовнинг мана бу фикрлари характерлидир: «Рубой — тўрт мисрадан иборат тугал лирик асардир. Унда лирик қаҳрамоннинг ички кечинмалари ниҳоятда сиқик, аммо ниҳоятда равшан ва аниқ, ўта характерли: ифодали тасвирий образлар воситаси билан акс эттирилиши керак...

Рубой музыка ва қўшиқнинг авж моментини эслатади. Бунда фикр билан бирга ҳис-туйғулар ҳам баробар тугёнга келиб ғояни мўлжалдаги юксаликка кўтариб чиқишга ёрдамлашади. Шунинг учун шеърнинг бу турини лириканинг кўпроқ фалсафий мазмунга эга бўлган тури деб ҳисоблаймиз»⁹.

Турли тилларда яратилган адабиётшунослик терминларини изоҳловчи луғатларда ҳам рубойга таъриф берилган¹⁰. Бироқ уларнинг орасида рубойга берилган мукамал таъриф оз.

⁸ Зарифов Х. Рубоён. Родоначальник узбекской литературы. Сбор. стат. Ташкент, 1940, с. 79.

⁹ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент, 1961, 59—60-бетлар.

¹⁰ Қаранг: Тимофеев Л., Венгров Н. Краткий словарь литературоведческих терминов. М., 1952, с. 109; Квятковский А. Поэтический словарь. М., 1966, с. 251; Словарь литературоведческих терминов. М., 1974, с. 338; Ҳодизода Р., Шукуров М., Абдужабборов Т. Луғати истилоҳоти адабиётшуноӣ. Душанбе, 1966, саҳ. 87; Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. Тошкент, 1970, 190-бет.

Хуллас, рубойга доир барча таърифларни умумлаштириб, улардаги назардан четда қолган баъзи томонларни тўлдирадиган бўлсак, шундай бир таъриф юзага келади: ўзига хос композицион қурилишга, қофия ва бадний тасвир принципларига эга, фалсафий, ижтимоий-сиёсий, ишқий ва ахлоқий мавзулардаги, ҳазажнинг махсус йўлларида ёзилладиган шеър шаклига рубой дейлади.

Рубойда конкрет ғоявий мазмун бутун руҳи, бутун завқи, юксак эҳтироси билан энг бўлиқ ва мўъжаз суратда ўзининг тугал поэтик ифодасига эришмоғи шарт. Рубой фикр, ифодада ихчамлик ва теранликни талаб этадиган жанр. Шоир рубойда фикрнинг аниқ ва мухтасарлиги билан бир қаторда унинг мантикий қудрати, органик боғлиқлиги ҳамда систематик инкишофига ҳам қатъий риоя қилган бўлиши керак. Мана шундагина Ғафур Ғулом таъбири билан айтганда, «рубой — олам-олам мазмунларнинг жавҳарини йиғиб тўрт сатрга сиғдира олиш маҳорати... қатрада океан, учқунда қуёш мазмунини бериш санъати»¹¹ эканлиги ёрқин кўринади.

Энди рубой таърифи билан боғлиқ бошқа муҳим масалалар устида ҳам тўхталиб ўтишга тўғри келаётир. Турк адабиётшуноси Муаллим Ножий «Рубой яна «тарона» ва «дубайтий» номлари билан аталур», — дейди. Туркияда Муҳаммад Фуод Кўпрулузода таҳрири остида чоп этилган бошқа бир асарда ҳам айнан шундай фикр бор¹². Гап ўз-ўзидан рубой, дубайтий ва тарона ўртасидаги поэтик муносабатлар масаласига бориб тақалаётир.

«Дубайтий» ва «тарона» рубойга синоним бўлган терминлардир деган қараш баъзи ўзбек ҳамда форс-тожик олимлари ўртасида ҳам мавжуд. Бизнингча, бундай дейишга тўла асос йўққа ўхшайди.

Гапни рубой ва дубайтий муносабатидан бошлайдиган бўлсак, буларнинг ҳар иккаласи ҳам лириканинг ўзига хос, мустақил бир жанрларидир. Рубойга ўхшаб дубайтийнинг ҳам ўз поэтик қонуниятлари, ҳаёт ва фаолият йўли, тил ва услуб хусусиятлари бор.

Ваҳид Табризий бундан беш аср муқаддам ёзилган «Жамъи мухтасар» асарида бу ҳақда шундай ёзади: «Дубайтий — икки байтдан иборат бир шеър тури. Унинг ҳам рубойга ўхшаш биринчи, иккинчи ва тўртинчи мисралари қофиядош бўлади. Аммо вазн эътибори билан дубайтий рубойдан фарқ қилади»¹³.

«Дубайтий, — деб ёзади Фазлulloҳ Сафо, — номидан англашилганидек, икки байтли шеърдир. Унда биринчи, иккинчи ва тўртинчи мисралар ўзаро қофияланиб, учинчи мисрани қофиялаш шоирнинг хоҳишига боғлиқдир. Баъзан дубайтида фақат иккинчи

¹¹ Ғафур Ғулом. Адабий-танқидий мақолалар. 1-жилд, Тошкент, 1971, 417-бет.

¹² «Маълумоти адабия», 1-жилд, Истанбул, 1330 ҳиж., 107-бет.

¹³ Ваҳид Табризий. Джемъ мухтасар (А. Бертельс тайёрлаган танқидий матн). М., ИВЛ., 1959, с. 98.

ва тўртинчи мисралар ҳамқофия бўлиши мумкин. Унинг асосий вазни ҳазажи мусаддаси мақсур ёки маҳфузга мос келади...»¹⁴

«Фарҳанги Амид» ва бошқа бир қатор муҳим манбаларда ҳам шу каби фикрлар айтилган¹⁵. Дубайтий билан рубой ўртасидаги шаклий фарқлар қуйидагилардан иборат. Дубайтий жанридаги шеърлар кўпроқ арузнинг ҳазажи мусаддаси маҳфуз (мафойилун мафойилун фаулун у——у——у——у——)вазнда яратилган. Рубой ўзининг қатъий қофия системасига эга. Ундаги биринчи, иккинчи, тўртинчи мисралар мутлақо қофиядош бўлмоғи шарт. Дубайтийда эса, Фазлулло Сафо айтганидек, фақат иккинчи ва тўртинчи мисралар қофияланган бўлиши мумкин. Умуман олганда, бу жанрнинг қофия шакли анча ўзгарувчандир¹⁶.

Рубой ва дубайтий ўртасида фақат шаклда эмас, мазмунда ҳам фарқ бор. Дубайтий тематикасининг туб моҳиятини ишқ туйғулари, муҳаббат хаёллари, орзу ва армонларига доир маънолар ташкил этади. Бу хусусияти билан у ошиқона ғазалларга яқин туради. Рубойда эса фалсафий, ахлоқий, ижтимоий-сиёсий ғоялар дарж этилади. Тўғри, ишқ темаси рубой учун бегона тема эмас. Лекин бу мавзу ҳам рубойда фалсафий аспектда ишланади. Бугина эмас, дубайтий форс-тожик адабиёти заминида вужудга келиб, шу адабиётда такомил топган. Бу жанрнинг энг мукамал намуналари Шаҳиди Балхий, Бобо Тоҳири Ҳамадоний каби форс-тожик классик шоирлари қаламига мансуб. Тожик адабиётшуносларининг гувоҳлик беришича, дубайтий форс-тожик классик поэзиясида сийрак қўлланилган.

Хуллас, туюқни қитъа деб бўлмаганидек, дубайтийни ҳам тўла маънода рубой деб бўлмайди.

«Тарона»ни М. Ф. Кўпрулузода, Муаллим Ножий, Ҳоди Зарифга ўхшаш олимлар рубойига синоним сифатида ишлатадилар, Муҳаммад Ҳусайн, Асадий Тусийлар эса дубайтийга. Бу икки жанрдан мустақил, фақат куйланидиган тўртликлар тарона дейлиши керак, деган қараш ҳам мавжуд. Таниқли шарқшунос Е. Э. Бертельснинг айтишича, рубой энг қадимги даврларда маълум мусиқавий ўлчовлар асосида яратилган ва шунинг учун у рубой эмас, тарона деб юритилган¹⁷.

Муҳаммад Ҳусайн тарона ҳақида қизиқарли маълумотлар беради: «Тарона,— дейди у,— вазнда баҳона бўлиб, хушсурат, навжувон, соҳибжамол деганидир. Мутриблар уни музика луғатида уч қисмга бўлганлар. Буларнинг биринчиси «байтий», иккинчиси «мадҳ», учинчиси «тало ва таолодир» («тало ва таоло» қўшиқ,

¹⁴ Фазлуллоҳ Сафо. Сабқҳои адабий... Теҳрон, 1337, саҳ. 50.

¹⁵ Амид Ҳусайн. Фарҳанги Амид. 1-жилд. Теҳрон, 1336, саҳ. 643; Саид Тақӣ Тақавий. Улуми адабий-илми бадеъ. Теҳрон, 1337, саҳ. 8; Дойи Жавод. Зебоиҳон суҳан ё илми бадеъ дар забони форси. Исфаҳон, 1956, саҳ. 318.

¹⁶ Брагинский И. С. Из истории таджикской поэзии. М., 1956, с. 256.

¹⁷ Бертельс Е. Э. История персидско-таджикской литературы. М., 1960, с. 108.

куй, бонг уриш, қаландарларнинг фарёди ва тиниқлик маъноларини англатади. Бу ўринда мафтун қилувчи, сархуш этувчи куй маъноси кўзда тутилган — И. Ҳ.). Луғатларда «тарона» термини куй, дубайтий, қўшиқ деб изоҳланади¹⁸. «Луғоти форс»да «Тарона — дубайтий дегани», дейилади¹⁹.

Музикашунос олим И. Ражабов «Тарона мақомлар истилоҳида куй ёки оҳанг маъносида келади. Аруз илмида эса, рубойий шаклини ифодаловчи номдир»,— деб ёзади²⁰.

Бу даъволарнинг ҳаммасида ҳам озми-кўпми ҳақиқатга яқин томонлар бор.

Аслини олганда, тарона халқ поэзиясида кенг тарқалган ва мазмунан бир-бирига яқин тўртликлар силсиласидан иборат лириканинг бир туридир. Тарона халқ ижодчилари томонидан ижро этилган. Бундай шеърларда аксар ишқ-муҳаббат кечинмалари нафис ва ёлқинли оҳангларда куйланади. Ўзбек халқ лирикасида ҳам таронанинг энг яхши намуналари кўпдир. Бунинг далили сифатида қуйидаги шеърларни кўрсатиш мумкин:

Девор устида девор,
Девона бўлсин аканг.
Бошингда боғли рўмол.
Ишқингда куйсин аканг,
Чироғ ёнар ёғ билан,
Бағрим куяр доғ билан.
Ўйнамадим, кулмадим
Ўзим суйган ёр билан²¹.

Тарона термини рубойига нисбат берилганда эса, асосан икки мақсад кўзда тутилади. Биринчидан, рубойий вазнларининг ўйноқчилиги, раволигига изоҳ берилади, иккинчидан агар рубойининг тўрт мисраси ҳам бир хилда қофияланган бўлса «рубойий тарона» дейилади ва бу билан ундаги оҳангдорлик таъкидланади.

* * *

Гап рубойий поэтикаси ҳақида кетаётган экан, вазн масаласига тўхталмасдан ўтиб бўлмайди. Вазн ҳар қандай шеърий жанрда бўлгани сингари рубойида ҳам ўзига хос ва жуда муҳим бадний кучга эга. Шарқ поэтикасида бошқа лирик жанрларга қараганда рубойий вазнлари анча кенг ва мунтазам ўрганилган. Туркий арузнинг биринчи назариётчиси Алишер Навоий рубойий вазнларининг моҳияти ва хусусияти ҳақида шундай дейди: «Рубойий вазником, эни «дубайтий» ва «тарона» ҳам дерлар, ҳазаж баҳрининг «ахрам» ва «ахраб»идин истихрож қилибдурлар ва ул вазнедур асру

¹⁸ Бурҳон Муҳаммад Ҳусайн. Бурҳони қотей. 2-жилд, Теҳрон, 1331, саҳ. 610.

¹⁹ Асадий Тусий. Луғоти форс. Теҳрон, 1336, саҳ. 101.

²⁰ Ражабов И. Мақомлар назариясига доир. Тошкент, 1963, 193-бет.

²¹ ЎзССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг Ҳ. Т. Зарифов номидаги ўзбек фольклори архиви, инв. 758.

хуш оянда ва назмедур бағоят рабоянда. Шеър авзонидин ушбу вазндурким, назм устодлари анга ҳадде муайян қилибдурлар ва гоёт латофатидин икки байтга ихтисор қилибдурлар ва ул йигирма тўрт навъ келибтур ва мажмуъи икки қисмга мухтасардур. Бирн улки, аввалқи жузвин «мафъулун» бўлғайки, ҳазаж бир жузвини «харм» қилибдурлар ва ани «ахрам» дерлар ва бу ўн икки навъ келур. Яна бири улки, аввалқи жузвин «мафъулу» бўлғайки ҳазажнинг бир жузвин «харб» қилибдурлар ва ани «ахраб» дерлар. Бу ҳам ўн икки навъ келур»²².

Алишер Навоийнинг бу фикрларидан шундай хулоса чиқариш мумкин: «дубайтий» ёки «тарона» деб юритиладиган рубоий вазнлари «ҳазаж» баҳрининг «ахрам» ва «ахраб»идан ҳосил қилинган: бу вазнлар «асру хуш оянда ва назмедур бағоят рабоянда», яъни енгил оқимли, шеърга парвоз берувчидир; рубоий вазни «мафъулун» билан бошланса, «ахрам» «мафъулу» бўлиб, битта товушга қисқарса, «ахраб» шажарасига киради. Шарқнинг кўпгина олимлари бу масалада қатъий бир тўхтама келганлар. Бу шундан иборат: агар рубоий ўзининг белгиланган махсус вазнларида, яъни «ҳазаж» баҳрининг «ахраб» ва «ахрам» шажарасининг тармоқларидан бирида яратилмас экан, у рубоий дейилмайди. Аксинча, М. Ф. Кўпрулузода айтганидек, тўртлик «...дигар вазнларда ёзилдиғи тақдирда унга рубоий номи берилмай, соддача «қитъа» дейилур»²³. Рубоий вазнлари ҳақидаги бу қараш баъзи ўзбек адабиётшунослари томонидан тасдиқланиб, давом эттирилмоқда. Филология фанлари кандидати Ё. Исҳоқов шундай ёзади: «Ҳар қандай тўртлик рубоий бўлавермайди. Бирор тўртликни рубоий деб аташ учун унда тугал мазмун, рубоий шакли бўлишидан ташқари, рубоий вазни ҳам бўлиши керак. Тўртлик қанчалик чуқур маъно ва гўзал шаклга эга бўлмасин, агар у рубоийнинг махсус вазнига тушмаса, рубоий бўла олмайди»²⁴.

Энди шундай қонуний савол туғилади: нега аруз вазнининг махсус йўлларида ёзилган шеърлар рубоий бўлади-ю, бошқасидаги бўлмайди? Нега рубоий фақат «ҳазаж»нинг «ахраб» ва «ахрам» тармоғларидаги вазнларда ёзилмоғи шарт? Бунда қандай алоҳида бир маъно яширинган бўлиши мумкин? Аввало, рубоий ва «ҳазаж» тушунчасининг аъъанавий тус олганлигини айтиб ўтиш керак. Асрлар оша олимлар рубоий ҳақида фикр билдирар эканлар, бу традицияни четлаб ўтмаганлар албатта. Аммо ана шу традицион илмий фикрларнинг асосида икки хил қараш ётади. Уларнинг бирида тўғри, вазннинг специфик хусусиятларидан келиб чиқиб айтилган фикр сингдирилган, иккинчисида эса сал мавҳумроқ. Дойн Жавод, Фазлуллоҳ Сафо сингари олимлар

²² Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик, 14-том, Тошкент. 1967, 157-бет.

²³ Кўпрулузода М. Ф. Турк адабиёти тарихи. 2-жилд, Истанбул, 1920, 203-бет.

²⁴ Исҳоқов Ё. Навоий ижодида рубоий жанри. «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар», 1968, 9-сон.

рубойй вазнларининг моҳиятини диний нуқтаи назардан туриб талқин этадилар. Масалан, Дойи Жаводнинг ёзишича, «Қуръон»даги «Ла ҳовла вала қуввата илло биллоҳ» ояти рубойй вазнига асос бўлиб, шу сабабли бошқа вазнлардаги тўртлик рубойй дейилмайди²⁵. Тўғри, «Қуръон»даги рубойй вазнларига тўғри келадиган бошқа оятлар ҳам бор. Масалан, «Ман акрама олимани фақад акрамани» («мафъулу мафоилун мафойилу фаул»), яъни ҳазажи ахраби мақбузи макфуфи мажбуб вазнига мос тушади. Лекин масалани фақат шу нуқтаи назардан туриб ҳал қилиш, бизнингча, ҳақиқатдан анча чекиниш бўларди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир Алишер Навоийнинг рубойй вазнлари ҳақида айтган фикрларини тасдиқлаб, «Ахрам била ахраб авзонининг ижтимоъидин шеър номавзун бўлмас»²⁶,— деган хулосани билдиради. Ҳақиқатан ҳам бу ерда мана шундан бошқа сир йўқ. Хуллас, рубойй вазнлари ўз характерига кўра оҳангдор бўлиб, уларда сўзлар эркин ва энгил ҳаракатини топади. Шунинг учун аруз илми билан машғул бўлган назарий олимларнинг ҳаммаси ҳам рубойй вазнлари спецификаси, уларнинг рукнлари устида тўхталиб ўтганлар. Бобир аруз ҳақидаги рисоласида рубойй вазнлари ҳақида гапириб, «ахрам» ва «ахраб»даги йигирма тўрт вазннинг биринчи, иккинчи, учинчи, тўртинчи рукнларигача алоҳида-алоҳида изоҳлаб беради. Бобир «Мухтасар»да шундай ёзади: «Билгилким, рубоъийким дубайти ва тарона ҳам дерлар, вазни ҳазаж баҳрининг музоҳафотидиндур. Шеърнинг авзонидин ушбу вазндурким, гоят латофатидин устозлар анга ҳадди муайян муқаррар қилибтурлар, бу ажам шуъаросининг мухтараоти-диндур, йигирма тўрт навъ келибтур, мажмуъи ўн вазндин мураккабдур: мафоъийлун (солим), мафоъилун (мақбуз), мафоъийлу (макфуф), мафъувлун (ахрам), мафъувлу (ахраб), фоъилун (аштар), фаъувл (аҳтам), фаъул (мажбуб), фоъ (музолл), фаъ (ахрами мажбуб). Бу йигирма тўрт вазн икки қисмда мунҳасирдур. Ўн икки вазннинг аввалғи рукни мафъувлун келибтур, муни авзони ахрам дебтурлар. Яна ўн икки вазннинг аввалғи рукни (мафъувлу) келибтур, муни авзони ахраб дебтурлар. Агар аввалғи рукни мафъувлун бўлса, иккинчи рукни мафъувлун ё, мафъувлу ё, фоъилун бўлур. Агар аввалғи рукни мафъувлу бўлса, иккинчи рукни мафоъийлун ё, мафоъийлу ё, мафъувлун бўлур. Ҳар йигирма тўрт вазннинг учинчи рукни мафоъийлун ё, мафоъийлу ё, мафъувлун ё, мафъувлу бўлур. Тўртинчи рукни фаъувл ё, фаъул ё, фоъ ё, фаъ бўлур, бу ахрам ва ахраб авзонининг забти учун икки шажара вазъ қилибтурлар»²⁷.

Ўзбек классик шоирлари бу вазнларнинг барчасидан фойдаланмаганлар. Алишер Навоий «Мезонул-авзон»да улардан 20 та-

²⁵ Дойи Жавод. Зебоиҳон сухан ё илми бадеъ дар забони форси, саҳ. 316.

²⁶ Заҳириддин Муҳаммад Бобир. Мухтасар. Тошкент, 1971, 55-бет.

²⁷ Уша асар, 55-бет.

сини кўрсатади. Бу вазнларнинг тўққизтаси ахраб, ўн битгаси ахрам шажарасига мансубдир. Ўзбек рубоиётида ахраб группасидаги вазнлар етакчилик қилади:

Нўш айлар эмиш қадаҳни жонона тўла,
Соқий, манга тут, жоми ҳарифона тўла,
Қуй, гар худ эрур сипеҳр паймона тўла,
Ҳар нечаки, холи этсам, эт ёна тўла.

Алишер Навоийнинг мазкур рубойиси ҳазажи мусаммани ахраб макфуфи ажабб вазнида (мафъувлу мафоилун мафоилу фаул) ёзилган. Навоийнинг машҳур «Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш» ва бошқа қатор кўркем рубойилари ҳазажи мусаммани ахраби мақбузи макфуфи ажабб (мафъулу мафоилун мафойилу фаал) вазнида битилган.

Рубойида вазн қўллашнинг яна бир ўзига хослиги шундаки, у бошқа лирик жанрлардаги шеърлардан фарқли ўлароқ, ундаги ҳар бир мисра алоҳида-алоҳида вазнда ёзилиши ҳам мумкин. Масалан, Бобир бунга мисол қилиб аруз ҳақидаги рисоласида, жумладан, Навоийнинг қуйидаги рубойисини ҳам келтиради:

Эй, сенсиз умримдин осойиш йўқ,
Кўз истарким, кўрса жамолингни тўқ,
Келгилким, бир қатла узорингни кўрай,
Ким ҳажринг урди кўп бу кўксумға ўқ.

Бу рубойи вазн эътибори билан умуман ахрам группасига мансуб. Аммо унинг тўрт сатрида ахрамнинг тўрт хил вазни қўлланилган.

Эй сен — сиз ум-рим-дин о-со-йиш йўқ
Мафъ-у-лун мафъ-у-лун мафъ-у-лун фозъ

Бу мисра ҳазажи мусаммани ахрами азалл вазнига тўғри келади. Кейинги уч мисранинг бири, ҳазажи мусаммани ахрами ахраби солими азалл (мафъ—у—лун мафъ—у—лу мафо—и—лун фозъ), иккинчиси ҳазажи мусаммани ахрами ахраби макофуфи ажабб (мафъу—у—лун мафъу—лу ма—фо—ий—лу фа—ал) ва охиригиси ҳазажи мусаммани ахрами аштари солими азалл (мафъ—у—лун фо—и—лун ма—фо—ий—лун фозъ) вазнларида битилган. Бир рубойида турли вазнлардан фойдаланиш ўзбек шоирлари орасида кўпроқ Бобирга хосдир.

* * *

Ҳар бир поэтик жанр ўзининг қофия шакли ва тартибига эга. Классик поэзиямиздаги жанрлар асрлар мобайнида ўз қофия тартибларини барқарор сақлаб келадилар. Қофия рубойида ҳам шеърини нутқни ҳосил этиш учун хизмат қиладиган восита бўлиб, рубойи мисраларини ритмик, композицион жиҳатдан бирлаштиради. Рубойидаги асосий фикрни эмоционал тарзда жонлантириш,

лирик қаҳрамоннинг ҳис-туйғуларини ёрқин ифода этишда қофиянинг роли катта. Бунинг моҳиятини далиллаш учун «Бобирнома» даги қофия масаласига тааллуқли бир эпизодни келтириш ўринлидир. Бобир ёзади: «Бизга қурбон ийди Шоҳруҳияда бўлди. Бетаваққуф ўтиб, хон қошига Тошкендга бордум. Бу рубойни айтиб эрдим, маъмул қофиясида тараддудум бор эди, ул маҳалда шеър мустаљаҳотиға мунча татабуъ қилмайдур эдим, хон хуштабъ киши эди, шеър айтур эди...

Рубой будур:

Ёд этмас эмиш кишини меҳнатта киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни ғурбатта киши.
Кўнглум бу ғарибликда шод ўлмади ҳеч,
Ғурбатта севунмас эмиш, албатта киши»²⁸.

Унинг ўзи бу ҳақида «Сўнгра маълум бўлдики, турки лафзида маҳал итизоси била то ва дол яна ғайн ва қоф ва коф бир-бирлари била мубаддал бўлурлар эмиш»,— дейди. Лекин рубой қофиясида бундан бошқа камчиликка ҳам йўл қўйилган.

Бобирнинг мазкур рубой қофиясидан «тараддуди» ўринли эди. Унда «меҳнатта», «ғурбатта», «албатта» сўзлари орқали уч мисра ўзаро қофияланган. Биринчи мисранинг қофияси — «меҳнатта» сўзи. Бу сўз шоирнинг умумий мақсадига мос танланган. «Ғурбатта» сўзи ҳам лирик қаҳрамоннинг изтиробли ҳолатини янада чуқурлаштиради. Аммо охириги мисрадаги қофия мақсадга мувофиқ эмас. Чунки ғурбатда севинмаслик дардини таъкидлашга ҳожат йўқ. Шунинг учун охириги мисрадаги фикр «Улганда тирилмас эмиш албатта киши» деган гапга ўхшаб, мантиқсизроқ эшитилади. Классик поэтикада бундай қофиялар айбли қофия деб топилган. Айбли қофиянинг хиллари кўп. Такаллуф-ул қофия ана шулардан бири. Агар шоир шеърда мазмун учун бирор бир фойда келтирмайдиган қофияни ишлатса, бу шунчак такаллуф учун, номигагина келтирилган деб баҳоланган. Бобир ҳам такаллуф-ул қофияга йўл қўйган. Рубой қофиясидаги бу қусур поэтик гоёнинг мукамал, таъсирли чиқишига анча монелик қилган.

Энди Бобирнинг бошқа бир рубойисига мурожаат этайлик:

Кўзунгдин эрур, назора қил, хасталиғим,
Қошингдин эрур ғам била пайвасталиғим,
Бошимни олиб кетгай эдим юз қатла,
Бўлмасайди сочингга дилбасталиғим»²⁹.

Кўринадики, рубойдаги қофияланувчи сўзлардан Бобир лирик қаҳрамон — ошиқнинг кечинмаларини ҳаққоний очиш, широна манзара ҳосил этиш учун маҳорат билан фойдаланган. Бу

²⁸ Заҳрирддин Муҳаммад Бобир. Бобирнома. Тошкент, 1960, 156-бет.

²⁹ Бобир. Девон. Тошкент, 1965, 158-бет.

рубойда ҳар бир сўз, ҳар бир ҳаракат, ҳар бир ишора мустаҳкам мантиқий бирликка бўйсундирилган. Шеърдаги қофиядош сўзлар ҳам мана шу мақсадга хизмат қилади. «Хасталик» — маъшуқанинг ошиққа назора қилмаганлиги, тўғрироғи, кўзи сабабли содир бўлган. Ғам билан пайвасталиғ эса, қош мафҳумидан келтириб чиқарилган. Одатда, маъшуқанинг қошлари пайваста — туташган ҳолда таъриф этилади. Ошиқ: «Бошимни олиб кетгай эрдим», — дейди. Лекин унинг бош олиб кетишига монелик қиладиган бир куч бор: бу — унинг маъшуқа сочига дилбасталиғи — боғланишидир. Чунки маъшуқа уни соч занжирлари билан боғлаб, турғунликка маҳкум этган. Демак, рубойда қофия маъно учун, асосий ғояни конкрет шаклда шакллантиришга хизмат этирилган.

Шеърда қофиянинг роли ва эстетик аҳамияти Шарқ классик олимларинигина эмас, балки Ғарбий Европа назариётчиларининг диққат-эътиборларини ҳам ўзига қаратган. Француз классицизмнинг йирик вакилларида бири Николай Буало шундай деган экан:

Қофия сабот-ла изланса агар,
«Лаббай» деб хизматга бош эгиб келар.
Банд этар ўзини маъно торига.
Бахш этар борини ҳукмдорига.
Зарра эрк топса-чи, кўтарар исён,
Ақл орқасидан қувиб саргардон...³⁰

Н. Буало айтгани сингари, рубойнавис шоир ҳам қофияни сабот билан излаши, уни маънога «лаббай» деб бош эгдириши керак. Умуман, рубой қофиясининг талаблари катта. Рубойда қофия учун сўз ҳар томонлама танланиб, чуқур ўйланиб, сараланади. Бу сўзлар содда, аниқ, тушунарли бўлиши баробарида, нурли, ҳиссий бўёқларга чулганган, оҳангдор ва поэтик латофатга эга бўлиши ҳам лозим. Шунинг учун улар ёрқинлиги, туйғу ва таассуротлар билан қаттиқ боғланганлиги жиҳатидан рубойдаги бошқа сўзлардан ажралиб турадилар. Бу даъвонинг бир далили сифатида Алишер Навоийнинг қуйидаги рубойсини кўздан кечирини мумкин:

Кўнглунгни арит барча ёмон хислатдин,
Ким, яхши қилиғ далил эрур раҳматдин.
Бадхўйлиқ ул ваҳшат эрур шиддатдин
Ким, элга халослиқ йўл ул ваҳшатдин.

Бу рубойнинг тўрт мисраси ҳам қофияланиб шоир шеър ғоясини қофиядош сўзлар орқали нурлантириб юбора олган.

Маълумки, Умар Хайём форс-тожик рубойчилигининг пири-устоди. Умар Хайёмнинг рубой поэтикасини юксалтиришдаги хизматлари беқиёсдир. Шунинг учун Шарқ рубойнавислари бу

³⁰ Буало Н. Шеърини санъат. Жамол Камол таржимаси. Тошкент, 1978, 6-бет.

улуғ санъаткор ижодининг энг яхши жиҳатларини чуқур ўзлаштириб, давом эттирганлар. Қофия масаласида ҳам шундай дейиш мумкин. Умар Хайём рубойларининг асосий қисмида учинчи мисра қофиясиздир. Масалан, шоирнинг машҳур эрон олими Саид Нафис томонидан Теҳронда чоп этилган 444 та рубойисидан 350 дан ортиғи уч қофияга эга. Кейинги асрларда рубой жанрида ижод қилган форс-тожик шоирларни, ҳатто Мирзо Абдулқодир Бедил ҳам қофия қўллашда Умар Хайём йўлидан боради. Бироқ ўзбек классик рубоётида бошқача манзарага дуч келамиз. Навоий рубойларининг деярли кўпчилиги тўрт қофиялидир. Шоирнинг биргина «Ғаройибус-сиғар» девонидаги 133 рубойининг 115 таси рубойин таронадир. Рубойий ёзишда Навоий адабий тажрибаларига қаттиқ суянган Бобир эса қофия қўллашда устозига унча эргашмайди. Унинг «Девон»идаги (Тошкент, 1965 йил) 211 рубойининг 181 тасида уч мисра қофияланган. Бу тасодифий ҳолми?

Қайс Розий «Ал-мўъжам»да тўрт қофияли рубойдан кўра уч қофияли рубой хушбаён, нфодаси таъсирчан бўлади дейди. Филология фанлари доктори М. Юнусов эса бунинг сабабини «...шоир тингловчи ва ўқувчининг эътиборини бир нафас кучлироқ жалб қилиб, масаланинг энг муҳим моменти келаётганидан дарак беради. Қофиясиз мисра гўё мантиқий кульминация сингарни жаранглайди-да, кўпинча афоризм даражасига кўтариладиган охириги мисрада ўз интиҳосига етади»³¹,— деб изоҳлайди.

Қофия бўлмаганлиги сабабли шоир учинчи мисрадаги асосий ғояни ҳар турли чекинишлар билан тўлдириб, кучайтириб тасвирлайди. Гоҳ поэтик таъкидлар қилади. Кўп ҳолларда жуда эркинлик билан масаланинг кульминациясини белгилайди ёки ечимга калит солади. Демак, Бобир бу йўлда адабий анъаналар доирасида иш кўрган. Бу ўринда Навоий бу имқониятларни ҳисобга олмаганми? деган савол тугилиши табиий.

Атоулло Ҳусайний «Бадоеъус-саное» асарида «хасй» сўзининг истилоҳий мазмунини изоҳлаб, «...агар рубойининг учинчи мисрасида қофия ишлатилмаган бўлса, бундай тўртлик хасй дейилишини ёзади»³². «Хасй» луғатда паст, нуқсонли маъноларини билдиради. Афтидан, рубойий қофиясига доир қарашларда кейинги асрларда бирмунча ўзгаришлар бўлганга ўхшайди, натижада Атоулло Ҳусайний ҳам рубойда тўрт сатрнинг тўла қофиядош бўлишини маъқул кўрган. У ёзади: «Рубойини шу жиҳатдан «рубой» дейдилар: қачонки у тўрт мисрадан ташкил топиб, ҳар бир мисрани байтга мансуб бўла олса»³³. Алишер Навоий, шубҳасиз, бу гапларнинг ҳаммасидан яхши огоҳ бўлган. Аммо улуғ шоир ўзининг индивидуал ижодий услуби ва эстетик принциплари талабига кўра асосан тўрт сатри ҳам қофияланган рубойлар яратган.

³¹ Юнусов М. Барҳаёт анъаналар. Тошкент, 1969, 85—86-бетлар.

³² Атоулло Ҳусайний. Бадоеъус-саноеъ. Душанбе, 1974. саҳ. 203.

³³ Уша жойда.

Гап шундаки, бошқа шоирлар рубойнинг қофиясиз, яъни эркин мисрадан қандай восита ва усулларни моҳирлик билан қўллаган бўлсалар, Навоий шуларнинг ҳаммасини энг олий шаклларда — рубой тароналарида амалга оширган. Мана, бир мисол:

Гул вақти муяссар ўлса гулфом қадаҳ,
Андин сўнг тутса бир гуландом қадаҳ.
Маън айласа барча аҳли ислом қадаҳ,
Кофирмен агар қилмасам ошом қадаҳ.

Бу рубойнинг тўрт сатри ҳам қофия, ҳам радифга эга. Шеърда ўқувчи диққатини кўпроқ жалб этадиган мисра эса учинчи мисра ҳисобланади. Шоир унда шеърга асос қилиб олинган масаланинг қамровини ниҳоятда кенгайтириб юборади. Гул вақти, гуландом билан май ичиш орзусидаги гап қутилмаганда «аҳли ислом»га келиб боғланади. Рубойнинг хулосаси ҳақиқатда зўр топилган. Лекин уни мантиқан учинчи мисранинг қофиясидан ажратиб талқин этиб кўрсак, у ўзининг оламшумул мазмунини ўзгартиради. Чунки Навоий бу рубойсида бир-икки зоҳиду носихларга эмас, барча аҳли исломга ўзининг конкрет муносабатини билдириб, шеърнинг умумлаштирувчи асосий кучини учинчи мисра таркибига сингдириб юборган.

Бизнингча, шоир уч қофияли рубой ёзадими, рубойда тўрт қофия ишлатадими — бунинг унча аҳамияти йўқ. Ҳақиқий истеъдодлар у йўлда ҳам, бу йўлда ҳам ўз маҳоратларини намойиш этаверадилар. Навоий ёки Бобирнинг адабий тажрибалари бунинг ёрқин исботи бўлиши мумкин. Бобир форс-тожик рубойнависларининг изидан бориб, кўпроқ уч қофияли рубойлар ёзган бўлса, Навоий рубойда тўла қофия ишлатишга майл қилган. Бобир рубойлари орасида тўрт қофияли шеърлар бўлганидек, Навоий шеърлятида ҳам уч қофияли тўртликлар анчагина учрайди. Мана шунинг ўзи ҳам мазкур масалани икки қарама-қарши қутбга ажратиб керак эмаслигидан далolat беради.

Хуллас, қофия рубойга шаклий мукамаллик бағишлаб, мунтазам шеърини нутқни юзага келтиради; ундаги асосий ғоянинг таъсир қувватини оширишга ёрдам беради.

Рубойда радифнинг ҳам муҳим эстетик аҳамияти бор. У қофиядан сўнг такрорланиб, кўпинча шеър мазмунининг умумий-нашлишини белгилаб туради.

Юз меҳнату ғам кўнглума еткурди фироқ,
Жонимга балову дард ўқин урди фироқ.
Жисмимни фано ўтига куйдирди фироқ,
Чун куйди, кулини кўкка совурди фироқ.

Алишер Навоий бу рубойда қўллаган «фироқ» радифи икки жиҳатдан диққатни жалб этади. Биринчидан, «фироқ» рубойдаги сўзларнинг энг характерлиси, шеърдаги асосий ғоянинг маъзи мана шу сўзда. Чунки тўрт мисрада ҳам гап «фироқ» атрофида айланади. Иккинчидан, бу сўз шеърга мунтазам оҳанг бахш этган. Ўзбек рубоётида радиф XV асрдан сўнг кенг қўлланилиб,

Навойй, Бобир сингари шоирлар бунга алоҳида эътибор берганлар. Алишер Навоийнинг «Ғаройибус-сиғар» девонидаги рубоийларнинг 90 таси радифлидир. Бобир эса 144 рубоийсида жуда маҳорат билан радифдан фойдаланган. Радиф рубоийда айрим сўз ёки сўз бирикмаси ҳолида келиши мумкин. Рубоийларда икки, уч сўзли радифлар тез-тез учрайди. Рубоийда радифнинг қўлланиш шакли турличадир:

Ё раб, мени нафс бандидин айла халос,
Ҳам кибру ҳаво камандин айла халос.
Ҳар ишда писандингни манга рўзи этиб,
Олам элининг писандидан айла халос.

Огаҳийнинг бу рубоийсида биринчи, иккинчи, тўртинчи мисралар радифлидир. Баъзан радиф тўрт сатрда ҳам қўлланилади. Бобирнинг қуйидаги рубоийси бунинг мисоли бўлиши мумкин:

Улфат тутай ар бор эса таълифи шариф,
Инсоф берай гар ўлса таснифи шариф.
Маъруфдурур эл ичра таърифи шариф
Бўлғай шарафим кетурса ташрифи шариф.

Демак, радиф ҳам рубоий поэтикасида муҳим ўринни ишғол этади ва қофия билан уйғун ҳолда маълум ғоявий-бадиий функцияни бажаради.

Илмда рубоий композицияси ҳақида баъзи фикрлар айтилган. Эрон олими Дойи Жавод бу ҳақда шундай деган: «...Мазкур навъ шеърнинг (гап рубоий ҳақида кетаётир — И. Ҳ.) бошқа бир характерли томони шундаки, унда аввалги уч мисра ўқувчи ёки эшитувчини айтилмоқчи фикрга ҳозирлаб боради. Тўртинчи мисра эса рубоийнинг стунни номи билан машҳурдир»³⁴. Алишер Навоийнинг қуйидаги рубоийси шундай композицион хусусиятга эга:

Кўксумни жафо тиғи била ёра қилинг,
Кўнглумни чиқоринг доғи юз пора қилинг,
Ҳар порасини бир сори овора қилинг,
Ишқим ўтиға бу навъ ила чора қилинг.

Шоир учинчи мисрагача ўқувчини асосий фикрга гўё ҳозирлаб келган. Тўртинчи мисрада эса олдинги сатрлардаги маъно ва туйғунинг йиғма ифодаси берилиб, бу мисра рубоийда поэтик устун ҳисобланади. Аммо Дойи Жаводнинг рубоий композицияси ҳақида айтган юқоридаги фикрларида масаланинг ҳамма жиҳати умумлаштирилган деб бўлмайди. Чунки рубоийнинг композицион кўринишлари хилма-хил бўлиб, биз уларнинг энг характерлилари устида тўхтаб ўтамиз.

Рубоий умуман композиция сифати билан воқеабанд ғазалларга ўхшаб кетади. Бундай ғазаллар ҳақида Алишер Навоий «Ҳар мазмунда матлаъе воқе бўлса... мақтаъғача сурат хайсиятидан мувофиқ ва маъни жонибидин мутобиқ тушгай»,— дейди³⁵.

³⁴ Дойи Жавод. Зебоиҳон суҳан ё илми бадеъ дар забони форси. Саҳ. 316.

³⁵ Алишер Навоий. Асарлар. 4-том, Тошкент, 1965, 467-бет.

Рубойида маълум бир фикр бошланиб, ривожлантирилади ва тугал поэтик интиҳосига етказилади. Лекин мазмунни шакллаш усуллари хилма-хил. Масалан, рубойининг биринчи сатрида жуда муҳим бир маъно тезис қилиб қўйилади-да, кейинги уч сатр шу фикрнинг талқинига бағишланади ёки биринчи, иккинчи сатрдаги фикрий тезисга учинчи мисра антитезис қўйилиб, тўртинчи мисрада эса синтез (хулоса) берилади ва ҳ. к.

Ишқ ишини бошдин яна бунёд этайин,
Ишқинг ғами бирла хотирим шод этайин,
Дабсенки, унутма мени ҳижрон аро, вой,
Сени унутиб, не кишини ёд этайин?

Бобир бу рубойининг биринчи сатрида умуман ишқ тушунчаси ҳақида гап бошлайди. Иккинчи қатордаги гап шу заминдан ўсиб чиқиб, маъшуқа ҳаёлига боғланади. Бироқ шоир учинчи мисрада фикр оқинини ўзгартириб, антитезис усулини қўллайди. Бу усул айни пайтда тўртинчи мисрада шеърдаги асосий ғоянинг мукамал ечилиши, лирик қаҳрамон характерини ёрқин очилишига имкон беради.

Оллимда табиби чора созим ҳам йўқ
Ёнимда рафиқи дилнавозим ҳам йўқ.
Теграмда аниси жон гудозим ҳам йўқ
Бошимда шаҳи банда навозим ҳам йўқ.

Бу рубойида Навоий бошқача бир композицион усулни қўллаган. Бунда фикрнинг тадрижий давом этиши ҳам, мисраларнинг бир-бирига мантиқий боғланиши ҳам, кульминацион кўтарилиш ҳам йўқ. Шеър ғариблик жафоси, бекаслик аламидан шикоят қилади. Шоир лирик қаҳрамоннинг шу мунгли изтиробини жонли гавдалантириш мақсадида тўрт мисрада тўртта характерли деталь келтиради. Яъни, бир фикрни ўқувчи қалбига тўрт мустақил деталь орқали етказлади. Биз буни рубойи композициясидаги деталлаштириш усули дейишни истардик. Бу усулдан, хусусан, Алишер Навоий ўзининг кўп рубойларида маҳорат билан фойдаланган.

Уқорида айтилганлардан ташқари, рубойи композициясида сўроқ-мурожаат, параллелизм ва бошқа усуллар ҳам қўлланилган. Бу ҳақда қисқа хулоса шуки, рубойи мазмунининг аниқ ва ёрқин чиқиши, ундаги сўз ва образларнинг қудрат касб этиши бевосита композиция масаласи билан ҳам узвий боғлиқдир.

* * *

Ҳар қандай адабий шакл мазмун томони билан қимматли. Мазмун учун хизмат қилмаган шаклнинг аҳамияти тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. Рубойида ҳам мазмун асосий ролни бажарувчи бирламчи куч. Бадий тасвир принциплари ва баён усуллари, композиция характери нуқтаи назаридан рубойининг маънога муносабати ҳақида конкрет гаплар айтавериш мумкин. Аммо унинг тематик кўламини аниқ белгилаб, тасниф қилиш масаласида бундай дейиш қийин. Негаки, шоирлар рубойида ишқ

ҳақида ҳам, фалсафа ҳақида ҳам, ахлоқ ҳақида ҳам — хуллас, шеърятда фойдаланиш мумкин бўлган деярли барча темаларда қалам юритганлар. Рубойида мадҳиялар, марсиялар, таърих, наът ва муножотлар айtilган. Бироқ рубой мундарижасининг етакчи йўналишларига қараб, шартли равишда бўлса-да, тематик томондан уч катта гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Фалсафий рубойлар.
2. Ишқий рубойлар.
3. Таълимий-ахлоқий рубойлар.

Фалсафий масалалар рубойи тематикасида бош мавқени ишғол этади.

Инсон ҳаёти, унинг мураккаб қисмати ва дунёдаги ўрни — бу ҳамма даврларда фалсафанинг энг актуал проблемаси ҳисобланган: фалсафий рубойларда кўпроқ мана шулар ҳақида, ватан, халқ ҳаётидаги собит ҳақиқатлар хусусида мулоҳаза юритилган. Маълумотларга қараганда, Дельфадаги Аполон ибодатхонасида грек файласуфи Хилоннинг «Ўзингни ўзинг англа, бил!» деган ҳикматли сўзлари битилган экан. Қадимги Юнонистоннинг бошқа бир буюк файласуф олим Сукрот Дельфага борганида ўша битикни ўқиб, ниҳоятда ҳаяжонланган эмиш. Хуллас, Сукротнинг фалсафа билан дадил шуғулланишига, илмий системасини белгилаб олишида, энг муҳими, «фалсафани кўкдан ерга олиб тушишига» (Цицерон) «Ўзинг ўзингни англа, бил!» ҳикмати илк тurtки, биринчи сабоқ бўлган.

Характерли томони шундаки, Шарқ адабиётидаги дастлабки фалсафий рубойлар ҳам худди шу жаҳоний масала атрофида яратилган. Гап буюк аллома Абу Али ибн Синонинг адабий тажрибалари ҳақида кетаётир. Мана, Ибн Сино рубойларидан бирида нима деб ёзди:

Эй кош, бидонаме, ки ман кистаме,
Саргашта ба олам аз бари чистаме?
Гар муқбилам осудаву хуш зистаме,
В-арна ба ҳазор дида бигристаме³⁶.

Мазмуни:

Эй кошки, билсамки мен кимман,
Оламда ниманинг илинжида саргаштаман.
Гар хушбахт бўлсам осуда ўйнаб-кулсам,
Бўлмаса минг дийдада кўз ёш тўксам — йиғласам.

Бу ерда шоир инсоннинг ўзлиги, уни дунёда буюк мавжудот шаклида воқеъ этадиган ҳаётий, маънавий омиллар тўғрисида изтиробли хаёлларга берилаётир. Инсон концепциясини ўзлик моҳияти нуқтаи назаридан чуқур талқин этиш ўзига хос шаклларда Умар Хайём, Алишер Навоий, Мирзо Бедил, Заҳириддин Муҳаммад Бобир каби улкан рубойнавислар томонидан ҳам давом эттирилди. Хайём рубойларининг фалсафий мазмуни жуда чуқур ва қиррадор. У материалистик тенденциядаги файласуфлар-

³⁶ «Дурдонаҳо», Душанбе, 1977, саҳ. 16.

нинг, биринчи навбатда Ибн Синонинг изидан бориб инсонни тушуниш, унинг асл моҳиятини тушунтириш масаласида жуда кўп нодир реалистик мулоҳазаларни билдирди.

Мирзо Бедил «Инсон гаштан баҳуд расидан будаст», яъни инсон бўлиш ўзлигига етишмоқ экан дейди. Бедил учун бу улкан ғоявий тезис. Шоир ўнлаб, ҳатто юзлаб рубойларида шу тезисга таяниб иш кўради, хилма-хил бадий ифодаларда унинг мазмунини очишга интилади. Бедилнинг бу соҳадаги кашфиётлари ғоятда буюк ва такрорланмасдир:

Фардо ҳама гар биҳишту кавсар ёбам,
Худро чи хаёл аст муқаррар ёбам?
Сад хулду ҳазор кавсар орам ба нисор,
Гар Бедилро бори дигар даръёбам³⁷.

Мазмуни:

Иднинг ҳама биҳишту кавсарга гар эришсам,
Ўзимни қандай хаёл ила такрор топай?
Ўз жаннату, минг кавсарни баҳшида этардим,
Агар Бедилни яна бир бошқа топа олсам.

Аҳмад Дониш «Инсон ҳақиқатда улуг оламдир. Унга қараганда бу олам кичик оламдир»,— дейди³⁸. Бедил эса юқоридаги тўрт сатрда инсоннинг бу оламга қараганда фақат улуглигини эмас, топилмас — топиб бўлмас бир дунё эканлигини ҳам фавқулодда зўр мантиқ билан асослаб берган.

Умуман фалсафий рубойларда шоир эҳтироси тафаккур мантиқига, олим ва мутафаккирнинг инсон, ҳаёт, давр, жамият ҳақидаги ақлий хулоса ва қарашларига мутлақо бўйсунити керак. Мана шунинг учун ҳам мутафаккирлик қобилиятдан маҳрум бўлган шоирдан том маънодаги рубойнавис чиқмайди. Шунинг учун ҳам у рубойда ўз замонасининг долзарб масалаларини, халқ ҳаёти ва қисматида муқим илдиз отган катта-катта орзу ва хаёлларни фалсафий ранг ва жилолари билан кўрсатишга қодир эмас.

Ўзбек адабиётида фалсафий рубойларнинг биринчи мукамал намуналари Алишер Навоий шеърлятида учрайди. Бу йўналишни Бобир, Огаҳий каби шоирлар ҳам давом эттирганлар. Навоий кўпгина фалсафий рубойларида бевосита Умар Хайём, Саъдий Шерозий, Абдурахмон Жомийга ўхшаш шоирларга фикрдошлик қилади. Шоирнинг форсий рубойларида уни Ибн Сино билан яқинлаштирадиган мотивлар ҳам учрайди. Навоийнинг қуйидаги рубойси Ибн Синонинг юқорида келтирилган тўртлигига моҳият эътибори билан ҳамоҳангдир:

Огоҳ нагаштам, ки дар ин дайр кням,
Ёхуд чиям в-аз чияму баҳри чиям?
Маълумам не, ки одами ё зимиям,
Бо хоки замин зи ман чи сон одамиям.

Мазмуни:

³⁷ Б е д и л. Рубойёт. Сталинобод, 1961, саҳ. 90.

³⁸ А ҳ м а д Д о н и ш. Наводирул-вақое. Тошкент, 1964, 154-бет.

Билмадим, бу дунёда ким эканман?
Ёхуд нимаману, нимаданману, нима учун мен?
Одам авлоди менми ёки кавшовчи (ҳайвон)ми, билмайман?
Бу замин тупроғида қай хилдаги одамман?³⁹

Ибн Сино шеърни «Эй, кош, бидонаме, ки ман кистаме» сўзлари билан бошласа, Навоий «Огоҳ нагаштам, ки дар ин дайр киям» деган айнан шунга яқин гап билан бошлайди. Иккала рубойда ҳам умумий мақсад битта. Навоий рубойларида ишқ, ахлоқ, ижтимоий-сиёсий масалалар ҳам асосан фалсафий аспектда ишлаб берилган. Навоий бир рубойида ёзади:

Гар қилса киши қилиб гуноҳе, тавба,
Ул журмға бўлса узрхоҳи тавба.
Қилмоқ неча гоҳ журму гоҳи тавба,
Бу журм ила тавбадин илоҳи тавба,—

яъни, киши гуноҳ қилиб, тавба қилиши мумкин. Унинг узри айбини ювади. Лекин кетма-кет гуноҳи учун тавба қилавериш қандай бўлади? Шоир «Бу журм ила тавбадин илоҳи тавба» дейди. Бундоқ қараганда, бу шоирона бир гапга ўхшаб туюлса-да, лекин унинг замирида ҳаёт тажрибасидан олинган ҳукм — хулоса ётади. Шоир кейинги сатрдаги «илоҳи тавба»си билан ўқувчи онгига унутиб бўлмас бир сабоқ мазмунини қуяди.

Фалсафийлик — маълум маънода ўйчанлик демакдир. Шу нарсани файласуф шоир шеърхонга ҳам юқтиради. Юқоридаги рубойини ўқиган одам биринчи навбатда ўз характерига разм солади. Кейин ҳаётга, одамларга назар ташлайди. Бугун гуноҳга ботиб, эртага узрхонлик қилган, узрини эсдан чиқариб индинга яна юз қаролик қилган кишиларга ўз муносабатини белгилайди. Бу ярамас қўсрдан одамларнинг сақланишини истайди. Ҳа, фалсафий рубой дегани қалбга қувват, кўнгилга зиё беради. У ўргатади, ўйлатади, тафаккурни чархлайди. Бу жиҳатдан Навоий ва Бобирнинг адабий тажрибалари ўзбек рубоиёти тарихида алоҳида ажралиб туради.

Маълумки, IX асрдан бошлаб Шарқ мамлакатларида тасаввуф таълимоти юзага келди. Тасаввуф ёки сўфизм деб аталган бу диний таълимот ривожланиб, бир неча тармоқларга бўлиниб, адабиётга ҳам ўз таъсирини ўтказган эди. Профессор А. Ҳайитметов таъкидлаганидек, «ўз ғояларини тарғиб қилиш, халқ оmmasи онгига синдириш учун сўфийларга хусусан поэзия энг қулай ва кенг майдон ролини бажарган эди⁴⁰. Академик В. Зоҳидов сўфийларнинг бу дунёга, табиатга, ундаги ҳаётга, ҳоким феодал идеологияси — Ислом динига бўлган муносабатларининг характерига қараб уч оқимга бўлиш мумкин дейди ва биринчи оқимга мансубларини тўлиқ ёки экстазчи сўфийлар номи билан атайди⁴¹. Мана шу сўфийлар орасидан форс-тожик адабиётининг Фаридид-

³⁹ Алишер Навоий. Асарлар. 5-том, 2-китоб. Тошкент, 1965, 426-бет.

⁴⁰ Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. Тошкент, 1970, 175-бет.

⁴¹ Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. Тошкент, 1970, 320-бет.

дин Агтор, Жалолиддин Румий сингарни жуда йирик шоирлари етишиб чиқиб, шеърят тараққиётига катта таъсир ўтказганлар. Бу сўфий шоирларнинг этиқодича, дунёдаги энг буюк ва оламшумул ҳақиқат — худодир: «Асл ҳақиқат,— оллодир, у вужуди мутлақдир. Атрофимизни ўраган табиат, ундаги нарсалар ва ҳар хил ҳодисалар ўша вужуди мутлақнинг бир инъикосидан бошқа нарса эмас»⁴². Шунинг учун улар ишқ тушунчаси орқали оллоҳга муҳаббат ҳисларини тасвирлаганлар. Асосий диққат-этиборларини худо васлига етиш, унинг дунёда ҳеч вақт учратиш мумкин бўлмаган висолини соғиниб, гўзаллигини мадҳ қилишга қаратганлар. Мавжуд ҳаёт гўзалликлари, инсонга хос гўзал сифатлар уларнинг назарларида паст, ўткинчи нарсалар ҳисобланган.

Поэзияда сўфий шоирлар ўзларининг диний-фалсафий ғояларини бошқа жанрларга нисбатан кўпроқ рубойийда ифода этганлар. Масалан, Фаридиддин Агторнинг биргина «Мухторнома» асари деярли тасаввуф характеридаги беш минг рубойдан таркиб топган. Бундай рубойлар англашилиши қийин рамзий маънолар, илоҳиётга тегишли сирли ва пардали ҳис-туйғулар билан суғорилган. Уларнинг фалсафа, ахлоқ темаларида ёзилган рубойлари ҳам тасаввуф таълимотининг у ё бу тармоғини баддий йўл билан талқин қилишга қаратилгандир. Ўзбек адабиётида тасаввуф руҳидаги рубойлар Навоий ижодида ҳам учрайди. Лекин улар ҳам сўфизмнинг кейинги оқими билан боғлангандир.

XIV асрда тасаввуфнинг Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанди номи билан боғлиқ янги бир оқими юзага келган. Нақшбандийлик мистикадан тўла озод бўлмаса-да, тасаввуфнинг нисбатан прогрессив оқими эди. У худони эсда тутган ҳолда, дунё ишларига рағбат қилишга, ҳаётни севишга, меҳнат билан ҳалол ва мусаффо кун кўришга ўргатар эди. Алишер Навоий тасаввуфнинг мана шу нақшбандийлик йўлини қабул қилган эди. Шоир бу ҳақда ўзининг қитъаларидан бирида ҳам гапирган.

Ишқ-муҳаббат асрлардан бери шеърятнинг байроқдор мавзуси бўлиб келади. Классик шоирлар лириканинг хилма-хил жанрларида севги, садоқат, вафо ҳис-туйғуларини тасвирлаб берганлар. Рубойда ишқ темасининг ишланиши Шарқ шоирларининг «Одам Ато»си Абу Абдулло Рудакийдан бошланган. Рудакий ҳаётий муҳаббатни тарғиб этган шоир. Унинг рубойларида ишқий кечинмалар характерли тасвир усуллари орқали жозибадор шаклларда ифодаланган. Рудакий ошиқона кайфият тасвирини бир рубойида шундай чизади:

Омад бари ман. Ки? Ер. Қай? Вақти сахар.
Тарсанда зи кӣ? Зи хасм. Хасмаш кӣ? Падар.
Додамаш ду бўса? Бар кужо? Бар лаби тар.
Лаб буд? На! Чӣ буд? Ақиқ! Чун буд? Чу шакар!⁴³

Мазмун:

⁴² Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. Тошкент, 13-том, 1979, 51-бет.

⁴³ «Осори Рудаки», Сталинобод, 1958, саҳ. 165.

Енимга келди. Ким? Ер. Қачон? Вақти саҳар.
Кимдан қўрқуб? Душмандан. Душмани ким? Отаси.
Бергани иккита бўса? Қаеридан? Латиф лабидан.
Лабмиди? Асло! Нима эди? Ақиқ! Қандай эди? Мисли шакар.

Бу рубой диалог асосида қурилган. Унда шоир икки кишининг жонли суҳбати орқали висол лаззатидан маст ошиқнинг ҳаяжонли кайфиятини жонлантирган. Рудакийдан кейин рубойида ишқ темаси Абу Али ибн Сино томонидан катта маҳорат билан ишланди. Саъдий, Жомий ва бошқа йирик форс-тожик шоирлари ҳам кўпгина рубойларини ишқий маъноларни очишга бағишлаганлар.

Ўзбек классик рубоётининг каттагина қисми ишқий рубойлардан иборат. Бундай рубойлар мазмун ва образлар характери билан ошиқона ғазалларга яқин туради. Уларда ҳам лирик қаҳрамон — ошиқ жафокаш, чорасиз, севги азобларидан лаззатланадиган дардкаш шахс. Маъшуқа эса ҳуснда ягона, серистигно, вафосиз гўзал. Севги кечинмалари талқинида шоирлар ҳам анъанавий, ҳам ҳаётий образлар, тимсол ва приёмларни истифода қилганлар.

Рубойининг ҳажми умумий тафсилотларни, ортиқча сўз ёки бирор бир детални қўллашга асло имкон бермайди. Шунинг учун шоирлар жанр имкониятлари ва талабларидан келиб чиқиб, унда ишқ мавзусини қисқа ифодада, конкрет штрихлар орқали ёритишга ҳаракат қилганлар. Масалан, бир гуруҳ рубойларда маъшуқа портрети ёки портрет белгилари (қош, кўз, юз, хол, яноқ, соч ва ҳоказолар) поэтикалаштирилиб, шу воситада ошиқ кечинмаларининг баёни берилган. Бобир ёзади:

Ҳусн аҳлига зору мубтало кўз эрмиш,
Жоним била кўнглума бало кўз эрмиш.
Фаҳм айтадим энди, Бобиро, ишқ ичра
Кўзумни қарортқон қаро кўз эрмиш.

Бутун бошли ғазалда фикрни маъшуқа портретининг бирор белгисиз атрофида изчил давом эттириш бирмунча мушкул. Чунки бунга ғазалнинг ҳажми монелик қилади. Тўғри, шу усулда яратилган ғазаллар йўқ эмас, бор. Лекин бу усул кенг тадбиқ этилиши нуқтан назаридан рубойга хос нарса. Навоий, айниқса, Бобирнинг кўп ишқий рубойлари шу усулда ёзилган.

Рубойи учун май мавзуси ҳам қадимий тема. Майни улуғлаш Рудакий рубойларида ҳам марказий ўринда туради. Рудакий ва ундан кейинги даврларда етишиб чиққан адабиётнинг тараққий-парвар намояндалари майни ҳаёт таянчи, дунёнинг қайғу ва ғамларидан халос этадиган буюк ҳаётий неъмат тимсолида талқин этганлар. Май — зулмкор давр, жоҳил феодал амалдорларни, дин аҳллари ва уларнинг қотиб қолган ярамас ақидаларини танқид остига олиш учун қулай восита вазифасини бажарган. Бундан ташқари, шоирлар майга оламшумул ҳақиқатларни кўриш мумкин бўлган тиниқ кўзгу сифатида қараганлар. Масалан, Ибн Сино дунёдаги ҳамма яхши-ёмонни «майнинг зиёси» билан фарқ-

лайман дейди. Унинг учун май «ҳақиқатнинг йўлини топмоқ давоси». У май билан «тақвони шикаста» этиш ниятида:

Соқий, қадаҳи журъати жонинг қайда?
Ул оннаи нури жаҳонинг қайда?
Сун менгаким, кўнглимни мусаффо этайин,
Тақвони шикаста айлагонинг қайда?

(Жамол Камол таржимаси)

деб ёзади Ибн Сино.

Ислом таълимотига кўра, май ичиш оғир гуноҳ ҳисобланган. Шунинг учун майхўрлик дин пешволари ва давлат кишилари томонидан ман этилган. Ибн Сино бундай догматик қарашларни тубдан инкор этади. Бу ҳақда ўз муносабатини билдирган олим, ҳатто худо билан мунозарага киришиб, истехзоли узр билан дейди: «Шаробхўрлик икки жиҳатдан лозимдир. Биринчиси, ўз вужудини ёмон — мухалиф ҳаводан ҳимоя қилиш... иккинчиси, сенинг (яъни оллоҳнинг — *И. Ҳ.*) муқаддас китобнинг (қуръон) қуйидаги ояти билан гувоҳлик бериб: «Унда (шаробда) инсон учун манфаат бордир» деганига гувоҳлик бериши учун...»⁴⁴

Демак, Ибн Сино май ичишни ҳеч қандай гуноҳга йўймайди. Лекин олим майга ортиқча майл этишни ҳам инсонийлик учун номуносиб нарса деб қарайди. У «Уржуза» асарида «Ҳаммавақт маст бўлишдан ўзингни сақла, бўлмаса бир ойда бир мартаси кифоя қилади. Май ичишнинг аҳён-аҳёнда бир бўладиганида манфаат бор, унинг кўпида турли зиёнлар бор»,— дейди⁴⁵. Ибн Сино айнан шу чқкматли ўғитни рубойларидан бирида мана бундай ифодалайди:

Май — душмани масту дўст бо ҳушғёр аст,
Андак — таръёку беш — заҳри мор аст.
Дар бисъёраш мазаррати андак несг,
Дар андаки ў манфиати бисёр аст⁴⁶.

Мазмуни:

Май мастнинг душмани, ҳушёрга дўстдир,
Озгинаси дори, кўпн эса илон заҳридир.
Унинг кўпида зарар кам-камича эмас,
Унинг озгинасида манфаат кўпдир.

Ибн Сино шу нуқтаи назарни турли бадий усулларда бошқа рубойларида ҳам олға суради. Олим рубойларидаги бу ғоявий тенденция кейин ҳам Шарқ рубойчилигида барқарор ўрин эгаллади. Ҳатто Умар Хайём сингари шоирларда ҳам бунинг ғоявий таъсири бўлган. «Майлам ба шароби ноб бошад доим», яъни майлим доим шароби нобга бўлсин деган тезисни рубойларида байроқ қилиб кўтарган Хайём, қатор тўртликларида «Андак хўр, гоҳ-гоҳ хўру пинҳон хўр» деб Ибн Синога ҳамоҳанг тушунчаларни билдиради. Бундай характердаги фикрлар Алишер Навоий,

⁴⁴ Айни С. Асарлар. 8-том, Тошкент, 1967, 120-бет.

⁴⁵ Шоисломов Ш. Ибн Синонинг тиб ҳақидаги шеърини асари («Уржуза»). Тошкент, 1972, 106—107-бетлар.

⁴⁶ «Дурдонаҳо», 25-бет.

Бобир, Мунис рубойларида ҳам ўрин олган. Масалан, Навоийнинг қуйидаги рубойиси бу жиҳатдан характерлидир:

Чун лола тўкулди, лолагун жом ичма,
Гул фасли туганди, майи гулфом ичма.
Жавзода чу тутти меҳр ором ичма,
Кўп бўлса зарурат ўлмайин шом ичма.

Май мавзуси ўзбек рубойчилигида XV асрдан бошлаб ҳар томонлама мукамал таҳлилига эришди. Май реал маънода ҳам, анъанавий аспектда ҳам кенг ишланди. У ишқий, фалсафий, ижтимоий темадаги рубойларга алоқадор шаклларда ҳам тасвирланган.

Таълимий-ахлоқий темадаги рубойларда ахлоқ-одоб, таълим-тарбия масалаларига оид мулоҳазалардан баҳс этилади. Таълимий-ахлоқий мавзудаги рубойларнинг тематикасини қуйидаги майда бўлақларга ажратиб кўрсатиш мумкин. Булар: инсонийлик, меҳр ва вафо ҳақида; илм ва донишнинг инсон ҳаётидаги роли ва хусусиятларига доир; меҳнат, меҳнатсеварлик ва ҳалоллик тўғрисида; бахт ва саодатга доир; ота-онага ҳурмат; дўстлик ва олижаноблик каби қатор-қатор масалалардир. Бобир рубойларидан бирида ёзади:

Давлатқа этиб, меҳнат элин унугма,
Бу беш кун учун ўзунгни асру тутма.
Борғонни кел эмди ёд қилмай, эй дўст,
Бориш-келишингни лутф этиб ўқсутма.

Бунда шоир оддий, лекин муқаддас инсоний муносабатдан сўз бошлаб, кишиларни ўзаро меҳру оқибатли бўлишга, ҳар қандай шароитда бир-бирини ёд этиб, «бориш-келишни лутф этиб ўқсутмас»ликка чақиради.

Алишер Навоий ота-онани ҳурмат қилиш ва бунинг моҳияти ҳақида шундай дейди:

Фарзанд ато қуллуғин чу одат қилғай,
Ул одат ила касби саодат қилғай.
Ҳар кимки атога кўп риоят қилғай,
Ўғлидин анга бу иш сироят қилғай.

Шундай қилиб, таълимий-ахлоқий рубойларда фикр улғувор дидактик оҳангларда баён этилади. Бу рубойлар тил, образ, тасвир приёмлари томонидан ишқий рубойлардан фарқланади.

ЎЗБЕК РУБОЎЎЕТИ ТАРИХИ

РУБОУИИ ГЕНЕЗИСИГА ДОИР

Ўзбек адабиётнда рубойнинг шаклланиш ва тараққиёт тарихи муфассал текширилмаган. Бу масалага қарашда олимларнинг нуқтан назарлари бир хил эмас. И. С. Брагинский, Р. Ҳодизода, Р. Амонов, А. Ҳакимовга ўхшаш тожик адабиётшунослари рубойий формаси форс-тожик фольклорига пайдо бўлган деган фикрни билдирадilar. Бундай фикр инглиз шарқшуноси Э. Браун томонидан ҳам айтилган. Е. Э. Бертельс эса бу ҳақда шундай дейди: «...Одатда ўрта аср дарий тили шеърлятида қофиянинг пайдо бўлиши араб шеърлятининг таъсири билан изоҳланади. Шубҳасиз, араб ҳукмронлиги остидаги ўлкалар бўйлаб, араб тили ва адабиётининг ёйилиши адабий шаклларга маълум таъсир кўрсатди...

Бироқ жуфт қофиялар, арабларда умуман маълум эмас, уларда рубойий ҳам маълум эмас эди. Ҳолбуки, рубойий қадим замонлардан буён ўрта ва Марказий Осиёдаги турли туркий халқлар фольклорининг сеvimли шакли саналиб келади»¹.

Олим ўз фикрини янада чуқурлаштириб, далиллар билан тўлдириб давом этади: «...Маҳмуд Қошғарийнинг машҳур «Девону луғотит турк» асарини XI асрнинг иккинчи ярмида ёзилган. Ундаги қўшиқлар, эпик асарлардан парчалар тарзида келтирилган намуналар туркий халқлар томонидан XI асрдагина ёзиб олинганмига шубҳаланиш мумкинми? Асардаги барча шеърлий парчаларда қофия мавжуд. Энди шундай савол туғилади. Эрон халқлари кенг қатламлари орасида икки адабиётдан кўпроқ ёйилгани қайси бири — араб адабиёти ёки туркий халқлар оғзаки ижодими? Бизнингча, жавоб аниққа ўхшайди: араб тили ўрта Осиё халқлари орасига чуқур сингиб боролмаган. У ҳаммавақт бегона тил, имтиёзли синфлар тили бўлиб қолган. Турли туркий халқлар тиллари тожик аҳолиси орасида кенг ёйилганлиги эса яхши маълум. Бу

¹ Машҳур арабшунос олим И. Ю. Крачковский, шунингдек, Ҳ. А. Гибб, Ханна Аль Фахури, Фильштинскийларнинг тадқиқотларида ҳам қадим даврларда араб шеърлятида рубойнинг бўлганлиги ҳақида маълумотлар берилмаган. Бу эса бизга Е. Э. Бертельснинг мазкур фикрларига тўла ишонч билан қарашга имкон беради — И. Ҳ.

нарса жуда қадим замонларга бориб тақаладиган илдизларга эга деб ҳисоблаш лозим»².

Е. Э. Бертельс бу ерда бор ҳақиқатни ёритиб берган. Шу боис, унинг фикрлари кейинги илмий тадқиқотларда тасдиқланиб, янги-янги фактлар билан бойитилди. Бу жиҳатдан филология фанлари докторлари Э. Рустамов, М. Юнусов, М. Ҳамроевларнинг ишлари характерлидир³. Бизнинг қузатишларимиз ҳам Е. Э. Бертельснинг олға сурган тезиси тўғрилигини тўла қувватлайди.

Маълумки, форс-тожик адабиётининг қасида, қитъа, маснавий каби асосий шеърӣ формалари Х асрга келиб барқарор ҳолатга етган. Бу шаклларда ёзилган шеърларнинг дастлабки яхши намуналари Абу Абдулло Рудакий ижодида учрайди. Рубоӣ формаси IX асрларда форс-тожик оғзаки ва ёзма адабиётида қандай аҳволда эди? Тожик адабиётшунослари бир овоздан бу саволга аниқ жавоб бериш мушкуллигини таъкидлайдилар. Уларнинг рубоӣ генезисига доир қарашлари конкрет далилларга эга эмас.

Адабиётшунос Х. Мирзозода бу ҳақда гапириб, жумладан, «Бизнинг назаримизда Рудакий рубоӣни фақат Х асрлардаги халқ оғзаки ижодидан ўзлаштирган»,— дейди⁴. Ўз-ўзидан савол туғилади: Бундан олдинги асрларда форс-тожик халқи ижодиётида рубоӣ формасидаги шеърлар бўлмаганми? Бу саволга Х. Мирзозоданинг бошқа бир мақоласидан жавоб топиш мумкин. У ёзди: «Рубоӣ кўҳна шеър шаклларида бўлиб, формаси ва ифода йўналиши жиҳатидан анча маҳаллий характерга эга... Аммо ўтмиш даврлардан адабий мерос сифатида бизгача шеърятнинг бу шаклидан деярли ҳеч нарса қолмаган. Бинобарин, у IX асрдаги баъзи шоирларнинг пароканда шеърӣ бўлақларида кўринади. Лекин улар шеърятнинг қайси шаклларига мансуб эканлиги аниқ эмас. Шунинг учун, Рудакийдан олдинги даврларда рубоӣ формасининг қандай ҳолатда эканлигини тайин этиш ниҳоятда душвордир»⁵.

Лекин тўққизинчи асрдан олдин форс-тожик адабиётида рубоӣ формасининг учрамаслиги — бу мутлақо тасодифий ҳодиса эмас. Негаки, туркий халқлар оғзаки поэзиясида жуда қадимги замонлардаёқ кенг қўлланилиб тараққий этган бу шеърӣ шакл форс-тожик халқ адабиётига анча кейин кириб борган. Бунда, албатта Е. Э. Бертельс айтганидек, туркий фольклорнинг ҳам таъсири бўлган.

² Бертельс Е. Э. История персидско-таджикской литературы. М., 1960, с. 88.

³ Қаранг: Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века. М., 1963, с. 77—78; Ҳамроев М. К. Основы тюркского стихосложения. Алмата, 1963, с. 142—143; Юнусов М. Классик ва ҳозирги замон поэзиясида рубоӣ. «Барҳаёт анъаналар» тўплами, Тошкент, 1969.

⁴ Мирзозода Х. М. Рубоӣхон Абу Абдулло Рудакий. «Устод Абу Абдулло Рудакий», Сталинобод, 1958.

⁵ Мирзозода Х. М. Рудакий ва тақомулоти шакли назми рубоӣ. «Рудакий ва замони ў», Сталинобод, 1958.

Туркий халқлар фольклорига рубоий формасининг энг қадим-ги намуналари бизгача Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари орқали етиб келган. «Девон»ни илмий нуқтаи назардан тадқиқ қилган олимларнинг фикрича, ундаги шеърини парчалар тарихан исломгача бўлган даврларга мансубдир. Бу ҳақда «Девон»ни ўзбек тилига таржима қилиб, нашрга тайёрлаган олим С. Муталлибов шундай дейди: «Девон»да цитата ўрнида келтирилган мақола ва адабий парчалар ёлғиз XI аср адабиётидангина намуна бўлмай, шу билан бирга уларнинг катта бир қисми жуда узоқ ўтмиш даврлар маҳсулидир... «Девон»да берилган табиат тасвири ҳақидаги парчалар, севги ҳақидаги рубоийларнинг катта бир қисми яна ҳам узоқ ўтмишга доир парчалардир»⁶. Демак, мавжуд ёзма манбалар рубоий шакли туркий халқлар адабиётида қадим тарихга эга эканлигини тўла тасдиқлайди. «Девону луғотит турк» да берилган тўртликларнинг тематикаси анча бой. Уларда қабила баҳодирларининг мардонавор кураш туйғулари, жасорати, меҳнат ва муҳаббат ҳислаи ўз аксини топган. «Девон»даги тўртлик ва лирик парчалар бармоқ вазнида берилган бўлиб, уларнинг аксарияти 7—11 ҳижождан ташкил топган. 7—11 ҳижоли *а, а, а, б ёки а, а, б, а* шаклида қофияланувчи шеърлар туркий халқлар поэзиясида қадим замонларда пайдо бўлганлиги ва ниҳоятда кенг тарқалганлиги илмда аллақачонлар исботланган. Шунинг учун рубоий формаси форс-тожик адабиётида туркий халқлар фольклори таъсирида пайдо бўлганлигига шубҳаланмаса ҳам бўлади.

«Девону луғотит турк»даги тўртликлар мазмуннинг мукамал ифодаси, қофия шакли, композиция хусусиятлари жиҳатидан анализ қилиб чиқилса, улар рубоий жанрининг дастлабки намуналари эканлигига тўла ишонч ҳосил қилиш мумкин:

Кўрклўғ тонуг дзўқа
Татлиғ ашиғ озинқа
Тутғил қондуқ оғирлғ
јазсун јайиқ бузунқа⁷.

Мазмуни: Кўркам чиройли тўннинг ўзингга, ширин овқатингни бошқаларга ата, қўноқларни ҳурматла, токи шуҳратинг эл-юртга таралсин.

Бармоқ системасининг 7 ҳижоли вазнидаги бу тўртликда гарчи ибтидоий тарзда бўлса ҳамки, рубоийга хос асосий белгилар мужассамдир. Бу шеър аввало мазмун эътибори билан рубоий. Чунки тўртликда айтилаётган фикр жуда ҳаётий. Унда ўқувчини мушоҳадага чорловчи кучли фикр сингдирилган. Ёки:

јағи бсғдин узукладі
Кўрўн сўни озіқладі
Оіўм опі қснудлат
Ағиз ігра оғу соғди⁸.

⁶ Маҳмуд Кошғарий Девону луғотит турк. 1-том, Тошкент, 1960, 33—34-бетлар.

⁷ Уша асар, 80-бет.

⁸ «Девону луғотит турк», III том, 1963, 351—352-бетлар.

Мазмуни: Душман бекни (бир ўзини) кўрганида (писанд қилмай) уни мудроқ босган бўлса ҳам бирдан қўшинни кўриб, ҳайратга чўмади. Бу кутилмаган ҳодисадан шошди. Улим уни меҳмон қилди. Оғзига тўкилган заҳардан ҳалок бўлди.

Бу тўртликда эса ҳаётдаги мунгли бир лавҳа акс эттирилган ва рақибнинг қудратидан беҳабар душмanning аянчли тақдири тимсолида айтилаётган фикр ҳикмат даражасига кўтарилган. Худди шу сингари девондаги кўпгина тўртликларда кишилардаги салбий хусусиятлар инкор этилади, яхшилик, ҳушёрлик, олижаноблик, дўстлик ғоялари олға сурилади. Қуйидаги тўртлик май мавзуида бўлиб, у бу теманинг қадимги замонлардаёқ ғоят эҳтирос билан куйланганидан далолат беради.

Отгуз игиб қиқралім
Јақар қабуб сәкрәлім
Арсланлају кокрәлім
Қочті лақинч сәмиәлім⁹.

Мазмуни: Уч қайтадан ичайлик, тикланиб арслон каби наъра тортайлик. Қайғу-алам биздан йўқолганини кўрсатайлик.

«Девону луғотит турк»даги табиатнинг гўзал манзаралари, йил фасллари мадҳи, кундалик ҳаёт ва меҳнат қувончи, жанг лавҳалари, жанговарликка даъват садолари тасвирланган ва фалсафий темалардаги тўртликлар эса қадимда рубойининг халқ маънавий ҳаётида тутган ўрнини янада тўлароқ намоён этади.

Бордї көзүм јарукї
Алдї өзүм қолуқї
Қонда әрннг қонїқї
Энди өзін өз урур¹⁰.

Мазмуни: Кўзимнинг нури кетди, менинг руҳимни ҳам олиб кетди. У ҳозир қаерда экан? Энди мени уйқудан уйғотади.

Бу тўртликда инсоний ҳасрат шарҳи берилган бўлса, иккинчи бирида душманга ўлим оғусини ичира олган ғолиб ва жасур кишининг фахр тўла хитоби янграйди:

Апїк іщїн кәчүрдүм
Әшїн јїма қочурдум
Оїүм отїн ічүрдүм
Ічти јүзї тәрпнз¹¹.

Девондаги тўртликлар қайси мавзуда яратилишидан қатъи назар, уларда маълум бир фикрий яхлитлик, умумий хулосага келиш ҳолати мавжуд. Бунда тўртликнинг поэтик шаклидаги муқаррарлик билан тематик яхлитликиннинг уйғун муносабати кўзга ташланади. Гап яна композиция масаласига бориб тақалаётир. Композиция бадний асар мазмуни ва шаклининг бирлигини таъмин этувчи асосий омил. Композиция шакл элементларини ўзаро бириктириб, мазмунни тўла-тўқис ифода этишни амалга оширади.

⁹ «Девону луғотит турк». I-том, 160-саҳифа.

¹⁰ Уша асар, 81-саҳифа.

¹¹ Уша асар, 82-саҳифа.

Шунинг учун кўпгина адабиётшунослар асарнинг композицион қурилиши асосида унинг жанр хусусиятларини аниқлаш мумкинлигини таъкидлайдилар. Шу нуқтаи назардан «Девон»даги қуйидаги тўртликни кўздан кечирайлик:

Булнар мэни улас кўз,
Қара мэнггиз, қизил юз
Андин тamar тўкал кўз
Бунлаб яна ул қажар¹².

Севги кайфияти билан айтилган мазкур тўртликда фикр қуйидаги усулда баён этилган: тезис, антитезис (маъшуқанинг ошиққа қувонч бағишлаб, сўнгра ноумид этиши антитезис) ва синтез. Бу ерда рубой жанрига хос яна бир хусусият бор. Тўртликда маъно жиҳатидан бир-бирига алоқадор сўзлар асосида лирик қаҳрамоннинг ишқий кечинмалари умумлаштирилган. Яъни тўртликда «кўз», «юз», «қора хол», «ёноқ» сўзлари асосида таносиб санъати юзага келган. Шеърни бошдан-оёқ бир шеърин усул воситасида вужудга келтириш кўпроқ рубойга хос хусусиятдир. Демак, «Девону луғотит турк»даги тўртликларда рубой поэтикасига хос бўлган қатор хусусиятлар уларни жанрнинг энг қадимги намуналари дейишга имкон беради. Одатда, рубойнинг қофияланиш системаси *а, а, б, а, ёки а, а, а, а* шаклда бўлиши керак. Девонда бу иккала шаклда қофияланган тўртликлар ҳам анчагина учрайди. Лекин уларнинг асосий қисми *а, а, б, а* тарзида қофияланган. Бу нарса қадим замонларда тўртликларнинг қофияланиш шакли хилма-хил эканлигини кўрсатади. Аммо аста-секин рубой учун қофиянинг *а, а, б, а; а, а, а, а* шакли қатъий системага айлантирилди.

Шундай қилиб, рубой кейинги даврларда ҳам ўзбек халқ оғзаки ижодида лириканинг етакчи жанрларидан бири сифатида ривожлана борди. Халқ рубойлари «қўшиқ», «ўлан», «тўртлик», «лапар» терминлари билан ҳам юритилади. Хусусан, «қўшиқ» термини халқ орасида кенг ишлатилганлиги учун рубой терминидан деярли фойдаланилмай келинади. Бунинг маълум сабаблари ҳам бор, албатта. Чунки, «...қўшиқ термини бир замонлар шеър маъносини ифода этган ва ўзбекларда халқ поэзияси шу термин билан аталган ва умумлашма термин сифатида ишлатилган. Қўшиқнинг бундай кенг маъноси халқ ўртасида ҳозиргача сақланиб қолинган»¹³. Ўзбек халқ лирикасида рубой халқнинг маънавий-руҳий ҳолатини, турмуш ва ҳаёт йўлини акс этирувчи актив поэтик воситага айлантирилган.

Халқ рубойларида меҳнаткаш омманинг ниҳоятда юксак ҳаётий фикр-ҳислари тараннум этилган. Масалага шу жиҳатдан қараганда, рубой халқнинг кундалик ҳаёти билан чамбарчас боғланган лирик жанр сифатида диққатга сазовордир. «Халқ лирикаси,— деб ёзади И. С. Брагинский,— муҳташам эпосдан биринчи

¹² «Девону луғотит турк». I-том, 92-саҳифа.

¹³ Ала в и я М. Ўзбек халқ қўшиқлари. Тошкент, 1959, 198-бет.

навбатда ўзининг мўъжазлиги билан фарқланади. На фақат ҳажми (одатда: рубойи, беш байтли шеърлар, қисқа ғазал), шу билан бирга тематик жиҳатдан ҳам фарқ қилади: марказда алоҳида инсон шахсияти, унинг кечинмалари, ички ҳаёти туради. Катта умуминсоний эҳтирослар ҳам алоҳида шахснинг кайфиятлари орқали ифодаланади. Ҳар бир образ, ҳар бир сатр кучли тўлқин ва муҳим алоҳидалик изларига эга. Турли мотив ва ғоявий оттенкаларга эга бўлган рубойнинг асосий образи — бу муҳаббат образи. Унда тақдирдан норозилик ғоялари, ҳамда социал зиддиятлар ифодаланади»¹⁴.

И. С. Брагинскийнинг тожик халқ лирикаси ҳақида баён этилган мазкур фикрларини ўзбек халқ рубойларига қўллаш мумкин.

Ўзбек халқ рубойларининг тематикаси ниҳоятда кенгдир. Бу жанр воситасида кишилар ишқ-муҳаббат туйғуларини, давр ва замондан шикоят ҳисларини, лирик мушоҳадаларини тараннум этганлар. Ҳаётдаги шодлик, қайғу, эртанги кунга бўлган ишонч, меҳнат завқи ва шу каби ҳодисалар силсиласи рубойга яхшигина мавзу бўла олган.

Шу ўринда Н. А. Добролюбовнинг рус халқ қўшиқлари ҳақидаги қуйидаги сўзларини эслаш мақсадга мувофиқдир. У ёзади: «Бизда халқ ўз ҳаётидаги ҳамма тантанали ҳолларда, ҳар қандай шодлик ва қайғу-ғамда ҳам қўшиқча мурожаат қилади. Гўдаклар йўрғакдалик чогидаёқ қўшиқ билан аллаланади, катта бўлгани сари эса унинг ўзи халқ қўшиқларини куйлашни ўрганиб боради. Қиш кунлари деҳқон ёшлар тўпланиб қолгудек бўлса, албатта қўшиқлар янграйди, баҳор келгач қишлоқ аҳолиси уни қарши олиш учун гулчамбарлар тўқишади, ўйинлар қилишади. Бундай чоғларда ҳам қўшиқ айтилмай иложи йўқ»¹⁵. Ўзбек халқ поэзиясида ҳаётдаги мавжуд кўтаринки ҳолат ва ҳаяжонлар, қайғу ва алам кечинмалари рубойда ҳам кенг ифодаланади. Халқ рубойларида муҳаббат мавзуси асосий ўринни ишғол этади. Қуйидаги рубойда ошиқнинг соф ва самимий ишқ кечинмаси ўта содда тилда, ғоят сиқик тарзда баён этилган:

Қизи сулув келади Санчиқлини,
Қувалашиб ўйнайди ёш қулини.
Қиз товушин соғиниб юрганимда
Товуши қайдан чиқди Тошгулимни¹⁶.

Халқ рубойларида турмуш ҳақиқати доимо рўй-рост баён этилади:

Ёз бўлса боққаним қўйдир менинг
Қўйни кўриб юрагим тўлди менинг.

¹⁴ Брагинский И. С. Из истории таджикской народной поэзии. М., 1956, с. 366.

¹⁵ Добролюбов Н. А. Адабий-танқидий мақолалар. Тошкент, 1959, 11—12-бетлар.

¹⁶ «Оқ олма, қизил олма», «Ўзбек халқ қўшиқлари» тўплами, Тошкент, 1972, 171-бет.

Ешлигим қалин молин беролмай
Бу йўқ: кикки кўзим ўйди менинг¹⁷.

Бу тўртлик бғир ва машаққатли меҳнат қилиб, шу меҳнатининг самарасидан оз бўлса-да баҳраманд бўлолмаган, йўқчиликдан орзу-истаклари поймол этилган йигитнинг руҳий ҳолатини содда ва равон мисраларда гавдалантиради. Халқ рубойларида лирик қаҳрамоннинг қиёфаси доимо реал шаклда кўринади.

Кўрганларим менинг ёруғ дунёда,
Ғамим сони сочимдан ҳам зиёда.
Агар ундан қутулмоққа уринсам,
Ғамим отлиқ: қочолмайман пиеда¹⁸.

Халқ рубойларида асосий муддаони очишда бадий приёмлар, гўзал санъатлар, нафис қиёслар кенг қўлланилади. Юқорида чорасиз, муштипар аёл тилидан айтилган тўртликда худди шундай ҳолат кўзга ташланади. Биргина «Ғамим отлиқ: қочолмайман пиеда» истиорали иборанинг ўзиёқ ўтмишдаги хотин-қизларнинг фоже тақдирини чуқур ҳис этишга имкон беради. Лирик қаҳрамоннинг руҳий дунёси қуйидаги тўртликда мана бундай очилган:

Шода маржон тақмайман,
Бойваччага ёқмайман,
Бойваччадан пул олиб
Мен отамни боқмайман¹⁹.

Шеърда баён этилган темага қараб лирик қаҳрамоннинг ким ва қайси синфга мансуб эканлигини билиб олиш мумкин. Булар: йўқчилик ва камбағалчиликдан жафо тортган деҳқон; муҳожирликдан ёр ва диёрини қўмсовчи ғариб; дардкаш ота-она; вафодор ёр; меҳнатсевар ва ҳалол ошиқ йигит; ой юзли, қундуз қошли маъшуқа; ҳаётний тажрибаларга бой донишманд ва шу кабилардир. Шунингдек, халқ рубойларида пейзаж ва табиат тасвирлари ҳам кенг ўрин эгаллаган бўлиб, улар лирик қаҳрамоннинг ҳаёти, кечинмалари билан боғлиқ ҳолда ифодаланади. Рубой ўзбек фолькларида кишиларнинг ранг-баранг ҳис-туйғуларини тасвирлашга имкон берадиган қўлай поэтик воситалардандир. Хуллас, ўзбек адабиётида рубой жанрининг тўла шаклланишида халқ ижодиётидаги тўртликларнинг самарали таъсири бўлган.

БАРМОҚ ВАЗНИДАН АРУЗГА

Туркий арузда яратилган рубой формасидаги шеърларнинг илк намуналари Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» асарида учрайди. XI асрда яратилган «Қутадғу билик» асари туркий халқлар ёзма адабиётининг бизгача етиб келган энг улкан намунаси ҳисобланади. «Қутадғу билик» характер хусусияти билан ўзига

¹⁷ Уша асар, 142-бет.

¹⁸ А л а в и я М. Ўзбек халқ қўшиқлари. Тошкент, 1959, 232-бет.

¹⁹ «Гулёр». Фарғона халқ қўшиқлари. Тошкент, 1967, 58-бет.

хос оригинал ижод маҳсули. У том маънодаги дидактик асар. Унда замонасининг ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий қарашлари бадний мужассамлаштирилган. Юсуф Хос Ҳожиб мазкур асарда давлат ва ҳокимият, ҳукмдор ва сарой аҳллари, турли ижтимоий табақалар, уларнинг ўз замони ва жамиятда тутган ўрни ҳамда роли ва шу сингари масалалар хусусида мулоҳаза юритади, таълим-тарбия, одоб-ахлоқ, илм ва донолик ҳақидаги прогрессив қарашларини олға суради. «Қутадғу билик»да кўпгина шеърлар, лирик парчаларга ҳам кенг ўрин берилган. Унда 200 дан ортиқ рубоий формасидаги тўртлик мавжуд. Биз бу тўртликларда «...ўз даврининг етук файласуфи, олими, фозили, давлат арбоби, фан ва маданият ҳомийси, ҳаётнинг энг майда икир-чикирларидан тортиб, осмон жисмларининг сирларигача тушуниб етган, баркамол киши»²⁰нинг фикрларига дуч келамиз. Мазкур тўртликлар бутун илдизи билан туркий халқлар шеърлятига бориб тақалади. Юсуф Хос Ҳожиб бу асарини гарчи араб ва форс адабиёти анъаналаридан баҳраманд бўлиб ёзган бўлса-да, унда туркий халқлар назми билан мустаҳкам ички мувофиқлик бор. Бунга китобдаги шеърларнинг қофияланиши араб ва форс адабиёти назариясига тобе: бўлмай, балки қадимги давр турк тиллари шеър системасига мутлақо монандлиги ҳам далил бўла олади²¹. Муаллиф асарда рубоий шаклига кенг ўрин берган. Бу шеърлар мустақил, тўлиқ маънога эга эканлиги, қофияланиши, композицияси жиҳатидан туркий халқлар оғзаки ижодидаги тўртликлар билан бир қаторда туради. Баъзи олимлар «Қутадғу билик»даги айрим тўртликларни, бошқаларни эса уларнинг барчасини рубоий деб атайдилар²². Беистисно, мазкур тўртликлар форма жиҳатидан рубоийнинг айнан ўзи. Рубоийнинг кейинги асрлар тараққиётида, мукаммал тарзда шаклланишида фольклордаги тўртликлар билан бир қаторда «Қутадғу билик»даги шу тўртликлар ҳам катта роль ўйнаган. Аммо бу асардаги тўртликларни классик поэтика қонун-қондалари талабига жавоб бера оладиган рубоийлар деб талқин этиш қийин.

Биринчидан, улар Шарқда «жанговар ўлчов» деб юритилган арузнинг мутақориб вазнида ёзилган, иккинчидан «Қутадғу билик»даги тўртликлар кўпроқ эпик характерга эга. В. Г. Белинский эпик поэзия ҳақида фикр юритаркан, қуйидагиларни ҳам қайд этади: «Эпик поэзия ўз-ўзига, шоирга ва ўз ўқувчисига нисбатан асосан объектив, ташқи поэзиядир. Эпик поэзия мавжуд дунё ва ҳаётни кузатишни, уларнинг ўзларига нисбатан, ёки уларни кузатувчи шоир ва китобхонга нисбатан бутунлай лоқайд ҳолда бўлишларига қарамай, мана шу дунё ва ҳаётни кузатишни ифода

²⁰ Каримов Қ. Қутадғу билик ҳақида. «Қутадғу билик». Тошкент, 1971, 12—13-бетлар.

²¹ Қаранг: Стеблева И. В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. М., 1971, с. 79.

²² Самойлович А. Н. Из поправок к изданию и переводу «Қутадғу билик» Д. А. Н.—В, с. 150—151; Каримов Қ. «Қутадғу билик» ҳақида. «Қутадғу билик». 12—13-бетлар.

этади»²³. «Қутадғу билик»даги тўртликларда ҳам худди шундай хусусият ўз аксини топган.

М. Ф. Кўпрулизода «Классик турк назминда рубоий шаклининг эскилиги» мақоласида рубоий туркий халқлар адабиётида XII асрдаёқ мукаммал шеърининг форма ҳолида мавжудлигини таъкидлаб, далил сифатида номаълум бир авторнинг рубоийсини кўрсатади.

Тарихдан маълумки, XIV ва XV асрнинг биринчи ярмида адабиёт майдонига чиққан Хоразмий, Хўжандий, Сайфи Саройи, Дурбек, Атоий, Саккокий, Лутфий сингари шоирлар ўзбек адабиёти ривожига катта роль ўйнаган эдилар. Мана шу шоирларнинг ижодий ташаббуслари натижаси ўлароқ, бадий ижодда адабий тур ва жанрлар ҳаёти жонланди. Достон, ғазал, нома, қасидадан кейин, қитъа, рубоий сингари кичик жанрлар ҳам аста-секин адабий ҳаётнинг актив формаларига айлана борди. Биз энди бу даврларга келиб арузнинг рамал баҳрида яратилган тўртликларни учратамиз. Бу жиҳатдан Лутфий тўртликларига мурожаат этиш мақсадга мувофиқдир.

Мавлоно Лутфий ўзбек дунёвий лирикасининг забардаст намоёндаларидан бири, ўз замонининг «...маликул-каломи... форсий ва туркийда назари йўқ» (Алишер Навоий) санъаткор эди. Е. Э. Бертельснинг эътирофи этишча, Лутфий ўзбек адабиётида кичик лирик форманинг такомил топишида улкан ҳисса қўшган новатор ижодкор ҳам эди²⁴.

Тўғри, кичик лирик форма деганда Е. Э. Бертельс, асосан, ғазални назарда тутган. Ҳақиқатан ҳам, шоир ғазаллари мазмунан мухтасарлиги, раван услуби, ўйноқи вазилари билан диққатни жалб этади. Лекин рубоий ҳам Лутфий шеъриятида кенг ишланган жанр.

Тарихчи олим Гиёсиддин Хондамир эса Алишер Навоий рубоийлари ҳақида гапира туриб «...Кўринишича, ул ҳазратдан (яъни Алишер Навоийдан — Ҳ. И.) илгари ҳеч ким туркий тилда рубоий айтмаган»²⁵,— дейди. Бу гап бежиз айтилмаган. Чунки Хондамир классик поэтика қонун-қоидаларига асосланиб шундай ҳукм юритган кўринади. Лутфий тўртликлари ҳам ҳазажда эмас, асосан рамал баҳрида яратилган. Шунинг учун биз ҳам уларга тўла маънодаги рубоий эмас, ушбу жанрнинг ўзбек классик адабиётида шаклланиш босқичларидаги тўртликлар деб қараймиз.

Филология фанлари доктори С. Эркиновнинг маълумотича, Лутфий «Девон»нинг фанга маълум нусхаларининг ҳаммасида ҳам рубоий, туюқ ва қитъалар 20—50 атрофидадир²⁶.

Лутфийнинг тўртликлари шаклан мукаммал ва содда мазмунга эга. Шоир ғазалларининг бош темаси ишқ-муҳаббат бўлгани

²³ Белинский В. Г. Танланган асарлар. Тошкент, 1955, 135-бет.

²⁴ Бертельс Е. Э. Навои и Джами. М., 1965, с. 58.

²⁵ Хондамир М. Макоримул-ахлоқ. Тошкент, 1967, 51-бет.

²⁶ «Гул ва Наврўз» достони билан нашр этилган Лутфий «Девон»ида рубоий ва рубоий — тўртликлар 30 га яқин. Ишимизда биз шу нашрдан фойдаландик. Қаранг: Л у т ф и й. Девон. Гул ва Наврўз, Тошкент, 1966.

каби, тўртликлари ҳам шу мавзунини тараннум этади. Лутфий адабиётдаги традицион тематикадан нарига ўтмаган бўлса-да, анъанавий тематиканинг бадиий талқинида ўз санъаткорлигини, ҳасос лириклигини намоён эта олди. Шоир тўртликларида нозик ишқий кечинмалар фавқулодда самимий оҳангларда тараннум этилган.

Эй сенинг ҳар бир карашманг қотилим,
Утди Мажнундин менинг дарди дилим.
Кўнглим ўртанди, доғи жоним чиқар,
Ишқингиздин ушбулардур ҳосилим²⁷.

Кўриниб турибдики, муҳаббат туйғулари ифодаланган бу тўртликда бошланган фикр тадрижан яқунланган. Шоир қисқа формада муддаони лўнда, аниқ, энг муҳими, кучли эҳтирос билан поэтиклаштиради.

Қалби инсоний ҳис-туйғулар билан тўлиб-тошган ошиқ маъшукани ўз ҳадидан ортиқ севувчи шахс. Бу йўлда унга жабр-ситам, хорлик, муваффақиятсизлик ҳамроҳ. Лекин у ўзи айтмоқчи:

Эй кўнгул, бу йўлда не ғамдур сенга!
Ким хаёли ёр байрамдур санга.
Севдунг ўз ҳадидан ортуқ ёрни,
Гар сени куйдурсалар камдур санга²⁸.

Лутфий тўртликларининг тематикаси нисбатан тор. Улар фақат ишқий кечинмалардан баҳс этади. Бу ҳақиқат ўз вақтида Лутфий ижодининг тадқиқотчиси С. Эркинов томонидан ҳам қайд этилган эди²⁹. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш керакки, шоир тўртликларида реалистик қудрат барқ уриб туради. Лутфий ёрнинг нозу истиғноларидан гапирадими, ошиқнинг турли-туман субъектив ҳолатларини шарҳлайдими, тез-тез ҳаётининг деталларга, тафсилларга мурожаат этади. Лирик қаҳрамоннинг ички ҳаётини, воқеликнинг ҳодисалари, ҳодисаларнинг турланишлари орқали кучайтириб, қабартириб очишга муваффақ бўлади.

Улки халқ они малоҳат кони дер,
Руҳ они ҳусн ичра хўблар хони дер,
Ўртади, қул қилди бизни ишқ ўти,
Ул жиҳатдан бизни оташдонни дер³⁰.

Содда услуб, ширали тилда айтилган бу шеър биргина кейинги «Ул жиҳатдан бизни оташдонни дер» мисраси билан ҳам киши хаёлига чуқур ўрнашиб олади. «Оташдон» халқчил, ҳаётининг ташбеҳ. Қуйидаги тўртликда эса фикр янада содда ва жўшқиндир:

Шева ул сарви равондин хуш турур,
Поз ўшал жону жаҳондин хуш турар,
Мен севарман, ул мени севмас, дариг,
Бу севешмак икки ёндин хуш турур³¹.

²⁷ Л у т ф и й. Девон, 308-бет.

²⁸ Ўша асар, 306-бет.

²⁹ Қаранг: Э р к и н о в С. Лутфий (ҳаёти ва ижоди). Тошкент, 1966, 52-бет.

³⁰ Л у т ф и й. Девон, 308-бет.

³¹ Ўша жойда.

Бу ерда ошиқ анъанавий ақидадан чекинган. У ўзи севиб, маъшуқасига севила олмаганига кўниколмайди. Чунки: «Севишмак икки ёндин хуш турур».

Лутфийнинг Париж «Миллий кутубхонаси»нинг «Турк қўлёзмалар бўлими»да 981 инвентарь рақами остида сақланаётган қўлёзма девонини шоир девонининг 1965 йилги нашри ва бошқа нашрлари билан муқояса этган филология фанлари кандидати Э. Аҳмадхўжаев Лутфий тўртликларидан 14 таси ҳанузгача чоп этилмаганлигини аниқлаб, уларни эълон қилди⁹².

Шоирнинг бу тўртликлари ҳам унинг илгари маълум бўлган тўртликлари сингари ишқий мазмунга эга. Буларда ҳам Лутфий ошиқнинг ички кечинмаларини, вафодорлик ва садоқат туйғуларини акс эттиради. Мана, шоирнинг янги топилган тўртликларидан бири:

Сен вафо иқлимининг султонисен,
Сен маънию зарофат конисен.
Дунёда сентек топилмас одами,
Сен магар фирдавсининг ризвонисен.

Лутфий шеърда соддаликни севади. У тўртликларига халқ тилининг, халқ шеърятининг гўзаллигини, самимий мусиқасини олиб киради. Лутфий тўртликларида мақол, матал, ҳикматли сўзлардан моҳирлик билан фойдаланган. Улар ниҳоятда пухта композицияга эга:

Сенсин айшу сурурим қолмади,
Пигламоқтин кўзда нурим қолмади.
Ул қуёш юзунгдин айрулгон учун,
Қайғудин зарра ҳузурим қолмади⁹³.

Шоир биринчи мисрада ёрдин жудолик, яъни фироқ ҳақидаги тезисни ўртага ташлайди. Иккинчи сатрда шу маъно бирмунча юксакка кўтарилган, учинчи мисрада эса фикр мантиқан кульминацияга чиқарилиб, охириги мисрада бошланган гапга якун ясалади.

Лутфий тўртликларида поэтик санъатлардан (айниқса маънавий санъатлардан) унумли фойдаланган. Шоир таносуб, талмеҳ, тажохули ориф каби бир қанча бадний приёмларни усталик билан қўллаган. Шундай қилиб, Мавлоно Лутфий ўзбек адабиётда рубоий жанрининг шаклланишида ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган ажойиб сўз санъаткори ҳисобланади. Лутфий рубоий формасидаги шеърларида инсоний муҳаббат ғояларини улуғлаб бу билан одамларни реал ҳаётга очиқ кўз, ёруғ қалб билан муносабатда бўлишга даъват қилди.

ЖАНР ҚОНУНИЯТИ ВА ИЖОДҚОР МАҲОРАТИ

(Навоий ва Бобир)

Бадний ижодда бир ёки икки эмас, ўнлаб адабий жанрларда маҳорат билан ижод қилиш буюк истеъодларга хос хусусиятдир.

⁹² Қаранг: Аҳмадхўжаев Э. Лутфийнинг эълон қилинмаган тўртликлари. «Адабий мерос», Тошкент. 1978, 11-сон.

⁹³ Лутфий. Девон. 309-бет.

Алишер Навоий ана шундай санъаткорлардан эди. Алишер Навоий ижодида Шарқ классик адабиётидаги деярли барча пешқадам лирик ва эпик жанрлар янги тараққиёт чўққисига кўтарилиб, юксак камолотга эришди. Алишер Навоий шеъриятида рубоий жанри ҳам салмоқли ўринни ишғол этади. Бу ҳақиқат ўз вақтида Навоийга замондош бўлган баъзи етук ижодкорлар томонидан таъкидланган. Навоий рубоийларининг асосий қисми унинг «Ғаройибус-сиғар» девонидан ўрин олган³⁴.

Навоий бутун ижодий фаолияти давомида рубоий жанри билан яқиндан боғланган санъаткор. Масалан, шоирнинг биргина «Хазойинул-маони» девонининг дебочасида 30 та рубоий мавжуд. Навоий мактубларини олайлик. Улар ё рубоий билан бошланади ё рубоий билан тугалланади. «Муншаот»даги 60 га яқин тўртлик худди мана шу усулда яратилган. «Хамсатул-мутаҳаййирин», «Ҳолоти Сайид Ардашер» каби асарларида ҳам шоир бу формадан моҳирлик билан фойдаланган. Навоий ўзининг илмий-назарий қарашларини баён этиш жараёнида рубоийга мурожаат этиб турганлиги янада диққатга сазовор. «Мезонул-авзон», «Маҳбул-қулуб», «Мажолисун-нафос» асарларидаги қарийб ўттиз рубоий бу жиҳатдан характерлидир. Навоий ўз она тили билан бир қаторда форсийда ҳам кўплаб рубоийлар ижод этган. Навоийнинг замондоши, муаррих Хондамир ёзади: «...Ва яна гўзал сифатли Амирнинг (Навоийнинг демоқчи — И. Ҳ.) манзумаларидан бир «Чиҳл рубоий»дирки, «Чиҳл ҳадис» таржимасидир.

Ва шунинг каби, «Насрул-лаоли»нинг туркча таржимасида икки юз олти рубоий назм қилгандирларки, унинг ҳар тўрт мисран бир хил қофия ва бир хил радифлидир...»³⁵. Бу факт ҳам буюк шоиримизнинг рубоий жанрига бўлган эътибор кўламининг нечоғлик кенглигини характерлашга хизмат қилади.

Рубоий дастлаб форс-тожик ёзма адабиётида юксак тараққиёт босқичига кўтарилган эди. Форс-тожик адабиётининг бир қатор йирик шоирлари бу жанрда илҳом ва маҳорат намуналарини кўрсатганлар. Абу Абдулло Рудакий, Умар Хайём, Жалолиддин Румийлар ана шундай санъаткорлардан ҳисобланади. Ўзбек адабиётида эса рубоий биринчи бўлиб ўзининг ҳар томонлама мукамал такомилини Навоий ижодида кўрди. Навоий рубоийлари сон жиҳатдан ҳам, сифат эътибори билан ҳам адабиётимиз тарихида ҳали мисли кўрилмаган ижодий ҳодиса бўлди.

Рубоий Навоий давригача ўзбек шеърояти учун янги форма эмаслиги, у ўзбек халқ оғзаки ижодиётида, шунингдек, туркий халқлар ёзма адабиётида жуда қадимдан мавжуд эканлигини биз

³⁴ С. Айний Алишер Навоийнинг «Хазойинул-маони» («Ғаройибус сиғар»да) девонида 260 рубоий бўлиб, 1040 мисрани ташкил этган, бу рубоийлар кейинги асарларда сон жиҳатдан камая берган деб кўрсатади (*Қаранг: С. Айний. Қул-лиёт. Жилди XI, китоби I, Душанбе, 1963, саҳ. 361*) Ҳақиқатдан ҳам Навоийнинг бу девонидаги рубоийларнинг сони Ҳ. Сулаймон нашрида 133 тадир — И. Ҳ.

³⁵ Хондамир. Макорнмул-ахлоқ. 50-бет.

олдинги саҳифаларда гапириб ўтган эдик. Навоий рубоийнависликда туркий халқлар адабиётидаги анъаналар билан бир қаторда форс-тожик рубоийчилигининг энг яхши жиҳатларини ҳам умумлаштирди ва натижада «Рубоий соҳасида ўзининг шоирлик маҳоратини тўла кўрсатди ва ҳар қандай ғояни шу форма рамкасида ажойиб усталик билан, ёрқин бўёқларда кишини ҳайратга соладиган даражада таъсирли қилиб бера билди»³⁶.

Алишер Навоий рубоийлари илмда энди тадқиқ қилинаётган эмас. Бу соҳада навоийшунос олимларимиз анча ишларни амалга оширганлар. Рубоий жанрининг Навоий шеърлятида тутган ўрни, шоир тўртликларининг тематикаси, поэтикаси билан боғлиқ бир қатор масалаларга проф. Ҳ. Зарифов, навоийшунослардан А. Ҳайитметов, Ё. Исҳоқов, Н. Маллаев, Р. Орзибеков, Л. Сериковалар, дарслик, мақола ва монографияларида тўхталиб ўтганлар. Биз Навоий рубоийларини таҳлил этиш асосида бу буюк санъаткорнинг рубоий жанри тараққиётидаги хизматларини атрофлича ёритиб беришга ҳаракат қилдик. Жанр имкониятлари ва шоир маҳорати проблемаси устида махсус тўхталдик.

Албатта, адабиётдаги ҳар бир адабий жанрнинг юзага келиши, ривожланиши, такомилли бир қанча объектив ва субъектив омиллар билан боғлиқ ҳодисадир. Аммо бу омилларнинг энг биринчиси ва асосийси — ижтимоий ҳаёт, инсонларнинг дунёқараши, уларнинг тафаккур йўналишидир. Чунки, «ҳаммавақт адабиётда лирик жанрнинг ўрни, унинг ривожланиш йўллари адабий тараққиётнинг муайян босқинчи хусусиятларинигина эмас, балки даврнинг фикр руҳиятини ҳам ўзида акс эттиради»³⁷. Демак, рубоий жанрнинг тараққиёти, Навоий ижодиётидаги юксак такомиллига ҳам худди шу нуқтан назардан қараш керак бўлади.

Ўзбек адабиёти XIV асрнинг ўрталаридан бошлаб ўзининг янги ва жуда самарали бир даврини бошидан кечирган бўлса, Алишер Навоий ижод қила бошлаган даврга келиб ғоявий-тематик ва бадий услуб жиҳатидан янада юқори поғонага кўтарилган, лирик ва эпик поэзия соҳасида муҳим ютуқларни қўлга киритган эди. XV аср ўзбек адабиётининг энг характерли томони, ёзма адабиёт билан халқ оғзаки адабиёти ўртасидаги ўзаро муносабат ва таъсир, бошқа халқлар, хусусан, форс-тожик адабиёти билан адабий алоқанинг кучайганлигида ҳам кўринади. Энг муҳими, XV аср адабиёти даврининг ижтимоий-сиёсий ҳаётига боғлиқ равишда аммо фикр-руҳиясини олдингига нисбатан кенгроқ акс эттирган ҳолда олға силжимоқда эди. Бир томондан халқ ҳаётидаги иқтисодий-сиёсий ва маданий юксалиш, иккинчи томондан адабиётнинг халқ ҳаётига яқинлашиб бориши, ғоявий-тематик такомилли, халқ оғзаки ижоди анъаналари ва бошқа халқлар адабиёти тажрибасини амалда қўллаш адабий жанрларнинг ривожидан, янги жанрларнинг шаклланишида муҳим омил бўлди.

³⁶ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. 64-бет.

³⁷ Фризман Л. Г. Жизнь лирического жанра. М., 1973, с. 157.

Даврнинг ахлоқий-таълимий, фалсафий, ишқий масалаларини лирик тарзда ифодалаш учун шоирлар энди рубойдан ҳам фойдаландилар ва у поэзиянинг асосий жанрлари: ғазал, қитъа, туюқ каби тенг мавқега кўтарилди ва бунда Навоийнинг хизматлари беқиёс бўлди. Алишер Навоийнинг эътироф этишича: «...Темур Қўрагон замонидин фарзанди халафи Шоҳруҳ Султоннинг замонининг охиригача турк тили била шуаро пайдо бўлдилар. Ва ул ҳазратнинг авлод ва аҳфодидан ҳам хуш таъб, салотине зуҳурға келди: шуаро Саккокий ва Ҳайдар Хоразмий ва Атоий ва Муқимий ва Яқиний ва Амирий ва Гадейидеклар»³⁸. Ана шу катта бир давр — «турк тили била шуаро пайдо» бўлган вақтлардаги номлари кўрсатилган шоирлар ижодида рубой жанри намуналари сийрак учрайди. Бу тасодифий ҳол эмас эди. Чунки, бу шоирларнинг «...кўпраги ғазал услубиға машғул»³⁹ бўлганлар. Назаримизда, бу нарсага рубой вазнларини туркий арузда илмий жиҳатдан асослаб берилмаганлиги ёки кенг қўлланилмаганлиги ҳам маълум маънода таъсир кўрсатган бўлиши керак. Чунки ўзбек классик адабиётида арузнинг рамал баҳри бош вазн бўлиб, етакчилик қилиб келган. Рамал билан ўзбек халқ оғзаки поэзиясидаги бармоқ вазни ўртасида катта яқинлик ўзбек шоирларига бу баҳрда ёзишга қулайлик туғдирган.

Никола Буало шеърингта маънонинг роли ҳақида гапириб, дейди:

Фожеа, эклогми, балладами у,
Маъно қофиядан тушмасин айру..
Бас, шеърға чирою кўрк бўлсин маъно,
Шеърнинг бошига бўрк бўлсин маъно⁴⁰.

Дарҳақиқат, ҳар қандай адабий жанрнинг ғоявий-эстетик қиматини белгилловчи асосий мезон — бу маъно. Маъно бутлиги ва чуқурлиги учун хизмат эттирилмаган жанр, санъаткор маҳоратидан қатъи назар, шаклбозлик намунаси бўлиб қолаверади. Шунинг учун қайси бир етук ижодкор тажрибаларини олиб қараманг, у ишлаган жанрларнинг ҳаммасида ҳам фикр биринчи планда турганлигини кўрасиз.

«Навоий прогрессив адабиётнинг доимий назарий принципи — формага нисбатан мазмуннинг биринчилигига фақат йирик асарларида эмас, балки майда лирик асарларида ҳам доим риоя қилган», — деб ёзди А. Ҳайитметов⁴¹. Бу жиҳатдан Навоий рубойлари ниҳоятда ибратлидир. Шоир рубойлари асл мазмуни жиҳатдан инсоният бадий тафаккури эришган энг нодир шеър дурдоналар қаторида туради. Навоий тўрт сатрли ихчам шаклда шунчалар кўп, шунчалар ҳаётий мазмунларни ифодалаб бера ол-

³⁸ Алишер Навоий. Асарлар. 14-том. Тошкент, 1967, 128-бет.

³⁹ Алишер Навоий. Асарлар. 4-том, Тошкент, 1965, 459-бет.

⁴⁰ Буало Н. Шеъринг санъат. 6-бет.

⁴¹ Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. Тошкент 1963, 70-бет.

ганки, ўзбек рубоиёти тарихида Навоийгача ҳам, ундан кейинги даврларда ҳам бундай даражага кўтарилган шоир бўлган эмас.

Бадий ижодда санъаткор шахсияти, унинг индивидуал маънавий имкониятлари катта роль ўйнайди, Навоий ўз даврининг буюк шоиригина эмас, улуг мутафаккири, олими, муаррихи ва давлат арбоби сифатида ҳам ўз фикрларини рубоийнавислик фаолиятига сингдириб юборган эди.

Рубоий табиатига хос етакчи хусусият — фалсафийлик. Рубоий шоирдан кўпроқ фалсафий мушоҳадалар юритишни, конкрет масаланинг фалсафий асосларига ўқувчи диққатини тортишни талаб қилади. Рубоийнавис шоир инсон тақдирини ва дунё ҳодисаларини баҳолашда том маъносидаги мутафаккир сифатида ҳукм юритишни шарт. Навоий рубоийларини ўқиганда киши кўз ўнгида биринчи навбатда донишманд файласуф сиймоси гавдаланади.

Ким истаса салтанат саҳодур анга шарт,
Ҳар ваъдаки, айласа, вафодур анга шарт.
Ким фақир талаб қилса фанодур анга шарт
Оллига неким келса ризодур анга шарт⁴².

Бу тўрт мисра шеърда шоир юзлаб байтларда айтиш мумкин бўлган фикрларнинг экстрактни чизиб берган. Чунончи: салтанатга етишиш учун аввало саҳоватли бўлиш шарт. Ҳар бир ваъдага вафо билан жавоб бериш лозим — иккинчи сатрдаги бу фикр алоҳида олганда ҳам тугал бир ҳикмат мазмунини беради. Ваъдага вафо қилиш — инсонийликнинг энг муҳим белгиларидан. Бунга шоҳу фақир — ҳамма-ҳамма амал қилиши керак. Шунинг учун рубоийни ўқиган ҳар бир одам бу масалада ўзига тегишли хулоса чиқариб олади. Лекин шоирнинг айнан кўзда тутган мақсади бир оз бошқача. У айтмоқчики, саҳоватпешалик даъвосини қилган шоҳ «ҳар ваъдаки» берган бўлса, амалда исботлаши жонз. Шундагина унинг тахти бақоли бўлиши мумкин. «Фоний мутлақ»ликни бўйинга олмасдан фақирликни талаб этиш ўринсиз. «Қаноат тарқиғи» киргандан кейин эса «оллига неким келса» ризо бўлиш шарт. Кейинги икки сатрда Навоий одамларни фақирлик ҳирқасини кийишга даъват қилаётгани йўқ. Бундан ташқари, у мазкур масаланинг моҳиятига ҳам муносабатини ошкор қилмоқчи эмас. Айни шу ўринда шоир фонийликни инсонийликнинг бир чегараси сифатида қарайди-да, шеърда хоҳ султон бўл, хоҳ фақир бўл, аммо вафосиз ва риёкор бўлма, деган юксак бир гоани олға суради. Баъзиларда «Ахир, бу гапларни Навоий шоҳлик салтанати ҳақида эмас, одамийлик салтанати ҳақида айтган-ку», деган фикр туғилиши мумкин. Ҳа, Навоийнинг маҳорати ҳам шунда-да! Шоир бир ўқ билан икки-уч нишонни урган. Чунки рубоийнинг «Ким истаса салтанат...» деган қиррадор сўзлар билан бошланиши бежиз эмас. Салтанатга эришиш ёки уни муқим сақлаш истак-

⁴² Алишер Навоий. Ҳазойинул-маонин, I-китоб, Тошкент, 1939, 756-бет (Бундан кейин «Ғаройибус-сиғар» деб кўрсатилади).

орзуси кимларга хослиги ҳам маълум. Қаранг, биргина рубойда қанча фикр, қанча мулоҳаза.

Ким бўлса бу мотамкададек олам аро,
Сайр айласа ғам сириштлиқ одам аро.
Ғар одам эрур бўлса керактур ғам аро,
Оламда эса бўлса керак мотам аро.

Бир рубойда бутун бир оламнинг мазмун-моҳиятини характерлаш мумкинми? Кўриниб турибдики, Навоий буни амалда исбот этган. Шоир мавжуд оламни мотам масканига қиёслайди. Бу ерда ҳеч қандай ғайритабиийлик, бадбинлик туйғуси йўқ. Чунки Навоий феодал тузум миллион-миллион оддий ва мазлум меҳнаткашларни жисмоний ва маънавий томондан абгор қилган жамиятда яшади. Шунинг учун гуманист шоир дунёда ўзини «мотам аро» юргандай ҳис этиши шак-шубҳасиз эди. Лекин у «ғам сириштлиқ одам»лар орасида бўлишни инсонийликнинг буюк мезони деб қарайди ва ўзингни одам санасанг ғамкашлар ҳасратига шерик бўлиб яша, деб ташвиқ этади.

Навоий рубойларидан бирида «Олам доғи эл боштин-аёғ ранг омиз» дейди. Шоир рубой ёзишда мана шу ранг-барангликка таянади — инсон қалбида кечадиган хилма-хил фикр-ҳиссларни, воқеа, ҳодиса, моҳият шаклида ўзгариб борувчи оламнинг манфий ва мусбат жиҳатларини мўъжаз шаклда маҳорат билан тасвирлаб беради. Навоийнинг бутун ижодиётида бўлганидек, унинг рубойларида ҳам инсон, инсон ҳаёти, бахти ва эрки учун ғамхўрлик қилиш ғоялари асосий ўринни ишғол этади. Шоир инсон ва унга дахлдор проблемаларни адабий анъанага биноан кўпроқ ишқ темасига боғлаб фалсафий йўналишларда ифодалаб беради. Навоий учун ишқ — улуг ва бепоён бир олам, рангин гулистондир. Шоирнинг лирик қаҳрамони бутун вужуди билан шу оламга интилади; севгидан завқланади, висол умидлари билан ўзини овутиб, ҳижронда қолиб қайғуради, лекин на маъшуқасига, на ҳаётга садоқатсизлик қилмайди.

Навоийнинг фалсафий нуқтан назардан баҳо беришича, «Ишқ, ахтаредур, дурахшанда, башарият кўзи нур ва сафоси андин ва ғавҳаредур рахшанда, инсоният тожининг зеб ва баҳоси андин... Ошиқ кўнглига маъшук ҳавосин солғувчи ҳам ул, ва бир жилваси била нақди ҳаётни олғувчи ҳам ул. Ва ошиқ мундоқ балонинг гирифтори ва мундоқ офатнинг беихтиёри, мундоқ тўфоннинг ғариқи ва бу навъ сойқаннинг ҳариқи, мундоқ ғаддорнинг забуни ва мундоқ девкирдорнинг мажнуни...»⁴³. Шоир ўзининг мана шу фикрларини «Ҳайратул-аброр» достонида поэтик тарзда мана бундай ифодалаган эди:

Ишқ не ўт эрдик, қилғоч ҳужум
Дуду шарар бўлди сипеҳру нужум...
Қайси кўнгулинки, макон этти ишқ,
Ўтдин ани лаълга қон этти ишқ...

⁴³ Алишер Навоий. Асарлар. 12-том. Тошкент, 1966, 41-бет.

Рожих этар ишқ ўтиднн чошни,
Эл шаҳига ошиқи қаллошни
Ишқ эрур дурру кўнгул дурж анга,
Балки, қуёш ишқу кўнгул бурж анга...⁴⁴

Ишқ темаси Навоий рубойларида ҳам фалсафий жиҳатдан талқин этилади, унинг моҳияти чуқур ва мухтасар тарзда очиб берилди. Қуйидаги рубой Навоийнинг юқоридаги фикрлари билан ниҳоятда ҳамоҳангдир:

Кўнглумни гами дард ила қон айлади ишқ,
Кўз йўлдин ул қонни равон айлади ишқ,
Ҳар қатрани билмадим қаён айлади ишқ,
Бедил эконим бўйла аён айлади ишқ⁴⁵.

Шеърнинг оҳангида оғир бир дард кайфияти берилган. Буни шоир «Бедил эконим бўйла аён айлади ишқ»,— деб шарҳлаб ишқ тушунчасига шу тарзда оламшумул бир маъно беради.

Навоийнинг ишқий рубойларини юзага келиш сабабияти жиҳатидан иккига ажратиш мумкин:

- а) васф характеридаги рубойлар;
- б) кечинмалар баёни ифодаланган рубойлар.

Васф характеридаги рубойларда маъшуқа гўзаллиги, унинг маънавий фазилатлари мадҳ этилади. Бундай рубойларнинг бир тоифасида маъшуқанинг конкрет хусусиятлари, портрет белгиларига унчалик эътибор қилинмаса-да, унга нисбатан ошиқнинг меҳр-муҳаббати, садоқат, лутфу эҳсон ҳислари куйланади:

Умринг қуёшига бермасун чарх завол,
Жонинг қамарини қилмасун чарх ҳилол.
Тун-кун бўлғил маҳ равишу меҳр хисол,
Даҳр аҳлига нур бахшу фархунда жамол⁴⁶.

Васф характеридаги рубойларнинг иккинчи хилида эса маъшуқанинг портрет белгиларидан бири танланиб (кўпинча «қош», «кўз», «юз» мадҳ этилади), фикр ва туйғу шу воситада ифодаланади. Баъзан уларнинг бир нечаси биргина рубойда васф этилиши ҳам мумкин.

Кўз била қошинг яхши, қабоғинг яхши,
Юз била сўзинг яхши, дудоғинг яхши.
Нийинг бирла менгинг яхши, сақоғинг яхши
Бир-бир не дейин, бошдин-аёгинг яхши⁴⁷.

Навоийнинг кўпгина рубойлари ишқий кечинмаларнинг бево-сита баёни сифатида юзага келган. Уларда шоир ўзининг ички, субъектив ҳолатларини табиатдаги бирор бир нарса, предметга ёки инсонга мурожаат тарзида баён қиладики, буни классик поэзияда нидо санъати ҳам дейилади.

Эй бодн сабо, айласанг ул сори гузор,
Жон бирла кўнгулни топшурай олғач бор.

⁴⁴ Алишер Навоий. Хамса. Тошкент, 1947, 43—44-бетлар.

⁴⁵ «Ғаройибус-сиғар», 758-бет.

⁴⁶ Уша асар, 762-бет.

⁴⁷ Уша асар, 772-бет.

Кўнглумни итига туъма қил зинҳор,
Жонимни доғи аёғига айла нисор⁴⁸.

Тўртликда ошиқнинг қалб туйғулари «боди сабо»га мурожаат орқали ўқувчига етказилган. Бу жиҳатдан қуйидаги рубойи янада диққатга сазовордир.

Эй жисм, анинг кўйини пайдо қилакўр,
Эй кўнгул, ўшул кўйни маъво қилакўр,
Эй кўз, сен онинг юзин тамошо қилакўр,
Эй ашк, онинг кўйи сори оқилакўр⁴⁹.

Шеърнинг ҳар бир мисрасида ошиқ ўз вужудининг маълум бир аъзосига хитоб сўзларини айтиб худди шу йўл билан бутун борлиғи ишқ ўтига чулғанган ошиқнинг ҳолатини сатрларга кўчиради. Навоий бу соҳада жуда зўр поэтик кашфиётлар қилган. У лирик қаҳрамон — ошиқнинг изтиробли тўлғанишларини фавқуллодда топқирлик ва катта санъат билан қуйидагича тасвирлаб беради:

Эй жону кўнгул, бир-бирингизга қоршинг,
Ул кўй сар рахши таманно ёришинг.
Ҳол устида эрконим сўзин ўтқоришинг,
Ҳолимни кўрарга келмаса, ёлборишинг⁵⁰.

Навоийнинг ишқий мавзудаги рубойларида ошиқ кечинмалари баъзан ҳаётгий бир тафсил, деталь воситасида ихчам ва таъсирли қилиб берилади. Масалан, қуйидаги рубойда «нома», яъни мактуб ошиқ кечинмаларини ифодалашда қулай восита бўлган.

Номанг манга руҳдин нишон бўлди яна,
Осойиши жони нотавон бўлди яна.
Ҳар ҳарфи онинг танимда жон бўлди яна,
Ҳар лафзи ҳаёти жовидон бўлди яна⁵¹.

Маъшуқанинг ҳусни жамоли классик адабиётда кўпинча «қуёш» ва «ой»га нисбат берилади. Навоийнинг кўпгина рубойларида ҳам шундай қиёс бор. Аммо шоир «қуёш» ёки «ой» образларидан фойдаланганда аксар уларни янгича талқин қилади. Масалан, шоир рубойларидан бирида дейди:

Ул дамки, қуёш айлади мағрибқа ружуъ,
Гар суҳбат ушул қуёш била топса вуқуъ.
Хуштур қилмоқ жом қуёшига шуруъ,
Ул дамғачаким, қилур қуёш жоми тулуъ⁵².

Рубойда бутун бир ҳаётгий лавҳа жонлантирилади. Бу лавҳада ҳам мухтасар мазмун, ҳам чиройли манзара берилган. Шеърда фикр қуёшнинг боғиши ҳақидаги оддий хабардан бошланади. Лекин шоир учун бошқа нарса муҳим. У шу баҳонада «ўз қуёши» — маъшуқани эсга олмоқчи ва қуёш янгидан юз очгунча

⁴⁸ Уша асар, 750-бет.

⁴⁹ Уша асар, 751-бет.

⁵⁰ Уша асар, 760-бет.

⁵¹ Уша асар, 768-бет.

⁵² Уша асар, 757-бет.

зулмот тунни ёруғ ҳиссиётлар оғушида ўтказмоқчи. Рубойида «қуёш» образи уч маънода қўлланилган. Булар: қуёш — офтоб, қуёш — маъшуқа, жом қуёши — май. Шоирнинг бошқа бир рубойиси ҳам ифода усули ва поэтик воситалари жиҳатидан юқоридаги тўртлик билан ниҳоятда ҳамоҳангдир:

Ул дамки қуёш боттию сорғорди шафақ,
Базмингга шафақгун май ила бер равнақ.
Не ҳақни унут, не майни қўйғил мутлақ,
Ким тоигла эрур тенгри кориму барҳақ⁵³.

Хуллас, Навоий ишқ темасини тасвирлашда ўзига хос йўлдан бориб, бадиний ифодада, образлар характерини очишда ҳақиқий оригиналлиikka эришган.

Навоий рубой жанрида ижтимоий-сиёсий масалалар билан ҳам кенг қизиққан. Шоир рубойларида феодал тузум иллатларини кескин қоралайди. Даврнинг ижтимоий ҳодисаларига ўзининг актив муносабатини билдиради. Навоий шоирлик қалби билан замон фожиаларини чуқур ҳис этар ва оғир қайғули оҳангларда уларни рубой шаклларида соларди:

Ким кўрди экин жаҳонда оё хушлуқ,
То бир киши айлағай таманно хушлуқ.
Юз йилда агар ўлса пайдо хушлуқ,
Омодадурур ёнида юз нохушлуқ⁵⁴.

Навоийнинг баъзи бир рубойларида исён ҳақида сўз кетади. Шоир бир рубойида:

Исён тутуни бермаю чеҳрамга амон,
Ул навъ қаро қилдики, мўриди самон,
Оқ айламагини мен сияҳрўйи ёмон.
Айлай-айлай афв суйи бирла гумон,—

деса, бошқа бир тўртлигини «Исён аро қолғон ибтилониму дейин?» деб бошлайди. Навоийнинг исёни — бу, аввало, инсон руҳининг камолотига шикаст берадиган ҳар қандай маънавий-ахлоқий маҳдудликка қарши қаратилган исёндир. Унинг заминиди инсоний ўзлигини англаш каби жуда буюк ва олий мақсад ётади. Шунинг учун шоир нафс бандаларига, кибру риёни умр дастури қилиб олган шайх ва зоҳидларнинг ақидаларига қарши ўз асарлари орқали исён кўтариб, бўғиқ феодал тузумнинг одамни хор этадиган иллатларини қоралайди.

Навоий даҳрдан адолат истаб, зулм, юрт ободлиги ва эл маъмурчилигини тилаб, вайроналик ва забунликни кўрди. Халқнинг иқтисодий ва маданий ҳаётида юксалиш эмас, таназзул бўлаётганини ҳис этди. Аммо у бу машъум тақдирни, бу оғир фожиаларни одил подшоҳлар бартараф этади деб ишонди. Навоий адолатли ҳукмдорни «...ҳақдан халойиққа кўрсатилган марҳамат, мамлакат учун тинчлик ва фаровонлик сабаби...»⁵⁵ деб билар,

⁵³ Уша асар, 759-бет.

⁵⁴ Уша асар, 752-бет.

⁵⁵ Алишер Навоий. Маҳбул-қулуб, 183-бет.

«...фақирлар ва кучсизлар унинг юмшоқлик ва яхши муомаласидан роҳатда, золимлар... анинг сиёсати тигидан қўрқувда» бўладилар деб фаҳмларди.

Навоний давлатнинг тараққиёти ёки таназзулга юз буришини, халқ фароғати ёки унинг жабр-зулм кўришини бевосита подшоҳга боғлайди. Шоир ўзининг қатор шеърини асарларида подшоҳларни халқпарвар бўлиш, адолат ва ҳақиқат ўрнатиш, илм-фан равнақига ҳомийлик қилишга чақиради. Ўзига хос формаларда ана шу сиёсий идея Навоний рубойларида ҳам кенг дарж этилгандир. Навоний Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўз тасавуридаги адолатли шоҳ тарзида кўришни орзу қилган эди. Лекин шоир хусусан умрининг сўнгги йилларида бу орзу шунчаки саробга ўхшаб қолганини чуқур ҳис этган эди. Султон Ҳусайн салтанатининг кейинги даврларида кечган воқеаларнинг моҳияти тарихдан яхши маълум, албатта. Шунинг учун Навоний рубойларида ҳукмрон синф вакиллари кескин танқид қилиниши табиий бир ҳол тарзида қабул қилиниши керак.

Золимки эрур зулму жафо ҳосил анга,
Зулм этгали — ўқ хотир ўлур мойил анга,
Бўлмоқ хуш эмас қилгонидин хушдил анга
Ўз зулмидин — ўқ ўлгусидур қойил анга⁵⁶.

Ана шу тахлитда шоирнинг ҳукмдорларга нафрати, адолатсизлик ва инсофсизликдан шикоят, зулм ва золимларга таъналари рубойларида ихчам баён этилган. Тўғри, Навоний дунёнинг кавакларигача тўла ғам эканлигига, бир ғам эса юз ғам билан бирикканлигига тўла қаноат ҳосил қилди. Дунёнинг ҳар бурчакларида мотам кўриб куйинди:

Гардунки анинг жавфида мамлу ғамдур,
Ҳар бир ғамида юз ибтило мудғамдур.
Дунёдаки эл навҳаси зеру бамдур,
Ҳар зовияси анинг тўла мотамдур⁵⁷.

Бироқ зулм ва ҳақсизлик абадий яшай олмаслигига ишонган Навоний журъат билан мана бундай деб хитоблар ҳам қилди:

Ҳар кимга хирад тариқининг нисбати бор,
Давлатқа агар етса анинг муддати бор,
Аҳмаққа чу етса салтанат шанъати бор,
Султонлигининг заволига суръати бор⁵⁸.

Бундай рубойлар Навонийнинг ҳар қандай шаронгта ҳам юксак прогрессив ғоялар билан нафас олганлигидан шаҳодат беради. Навонийнинг ижтимоий-сиёсий фикрлари унинг шайх ва зоҳидлар ҳақидаги рубойларида ҳам юксак бадиият билан очиб берилган. Баъзан «...шайх мақолотига гўш» тутиб, на кўнглига завқ, на «жониға жўш» кўрган шоир кишиларга улардан йироқ юришни маслаҳат беради. Жаннат ҳаёли билан масжидга юз буришдан

⁵⁶ Алишер Навоний. Асарлар. 15-том, Тошкент, 1968, 37-бет.

⁵⁷ Уша асар, 29-бет.

⁵⁸ Уша асар, 47-бет.

кўра, «Муғ дайрида... бир кошона» бўлиш хаёлини афзал кўради. Бу билан шоир реал ҳаётни улуғлайди. Навоий зоҳидга дейди:

Зоҳид, сенга ҳур, манга жонона керак,
Жаннат сенга бўлсин, манга майхона керак.
Майхона аро соқию паймона керак,
Паймона неча бўлса тўла ёна керак⁵⁹.

Бу ерда Навоий рубоийларида талқин этилган май темаси ҳақида тўхталиш зарурияти сезилаётир. Навоийнинг бу масалага донр рубоийларида акс этган нуқтаи назари уни май ҳақида ёзган Шарқ классик шоирларидан ажратмайди. Шоир майга юксак ҳаётни маъно бериб уни инсоний фикр ва туйғуларга омухта тарзда тараннум қилади.

Навоий май мавзудаги рубоийларида ҳаётӣй, инсонӣй лаззатларни улуғлайди. Бадбин, таркидунё қилган, гўшанишин шайх ва зоҳидларнинг эътиқодига у майни қарши қўйиб шундай дейди:

Муғ дайри сори букун таманно қилдим,
Ул муғбача ҳуснини тамошо қилдим.
Дин нақдин куфри бирла савдо қилдим.
Ким қилди бу ишким мен расво қилдим⁶⁰.

Навоий ўз умрининг маълум даврини она Ватанидан йироқда сарсонликда, моддий ва маънавий қийинчиликлар домида ўтказган. Шоирнинг ана ўша дақиқалардаги изтиробли кечинмалари энг аввало унинг рубоийларида ифодаланган. Шоирнинг ҳижрон мотивидаги рубоийларининг ўзига хос томонлари шундаки, уларда ватан тушунчаси соф фалсафӣй бўёқларда талқин этилади:

Улсам ясаманг мунда мазоримни менинг,
Юклаб элитинг жисми фиғоримни менинг.
Ўтру чиқориб аҳли диёримни менинг,
Кўйида кўюнг тани низоримни менинг.

Навоий бир тоифа рубоийларида жамият, борлиқ, ижтимоӣй тузум ҳақида фикр юритиб, шеър асосида турган масаланинг моҳиятини чуқур очиб беради. Бу рубоийларида Навоий улуғ инсонпарвар, халқ дарди билан ёнган адолат яловбардори, жамият ҳодисаларини бутун моҳияти билан талқин эта олувчи донишманд, файласуф образида гавдаланади. Албатта, Навоийнинг сиёсий қарашларида ҳам зиддиятлар, заиф томонлар учрайди. Лекин буни ўша жамият, ўша муҳитнинг шоир тафаккурига инъикоси сифатида қабул қилмоқ керак.

«НАЗМУЛ-ЖАВОҲИР»

«Назмӯл-жавоҳир» Алишер Навоийнинг рубоийчиликдаги фаолиятининг муҳим бир қиррасини ташкил этади⁶¹. Бу асарга 260 дан ортиқ рубоий киритилган.. «Назмӯл-жавоҳир» ҳақидаги даст-

⁵⁹ Уша асар, 760-бет.

⁶⁰ Уша асар, 763-саҳифа.

⁶¹ «Назмӯл-жавоҳир» Алишер Навоийнинг энди тадқиқ этилаётган асарларидан бўлиб, бу ҳақда олимларимиздан В. Зоҳидов, А. Қаюмов, Т. Гофуржоноваларнинг ишларига қаралсин — И. Ҳ.

дабки маълумот Хондамирнинг «Макоримул-ахлоқ» асарида учрайди. Хондамир бу асар Султон Ҳусайн Бойқарога бағишлаб ёзилганлигини таъкидлайди. «Назмул-жавоҳир»нинг муқаддимасида асарнинг ёзилиш сабаблари ва умуммоҳияти атрофлича шарҳланган. Хондамир «Назмул-жавоҳир»ни таржима асар деб кўрсатади. Бу ҳақда Навоийнинг ўзи ёзади: «Ҳазрат Алининг «Насруллаолий»си ва унинг форсий назмга солинган нусхасини ўқиганим сари менда ана шу асарни туркий тил билан ҳозир ораста қилсам,... то андин турк улусига ҳам ҳаззи шофи ва баҳраи вофи муяссар бўлғай...». Албатта ушбу асарнинг юзага келишида Алининг «Насруллаолий»си асосий манба бўлган. Лекин «Назмул-жавоҳир»нинг ғоявий характери, ундаги тўртликларнинг ички руҳи асар ҳақида бошқачароқ хулосага келиш имконини ҳам беради.

«Назмул-жавоҳир»да ислом идеологиясига боғлиқ жиҳатлар, диний либос билан безантирилган ақидалар ҳам йўқ эмас. Бундай ўринларда Навоийнинг фалсафий-ахлоқий қарашларидаги заиф нуқталар ойдин кўринади. Лекин бундан қатъи назар, Навоийнинг «Назмул-жавоҳир» асари одамлар учун дастур бўладиган ахлоқнома, дурдона фикрлардан тизилган насиҳатномадай ўқилади. Бу бежиз эмас, албатта, «Назмул-жавоҳир»да берилган дидактик маъноларнинг кўпчилиги асрлар давомида кишилар диққатини жалб этган бўлиб, уларнинг илдизи узоқ ўтмиш адабиёти намуналарига бориб боғланади. Масалан, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» асаридаги тил, одоб ва шунга ўхшаш масалалар талқини берилган ўринларни ҳазрати Алига тақаш қийин. Бундай проблемаларга муносабат кишиликнинг узоқ вақтлар мобайнидаги ҳаёт тажрибаси натижасида юзага келгандир. «Назмул-жавоҳир»даги тўртликлар билан «Қутадғу билик»даги фикрлар ўртасида умумий яқин томонлар бор.

Шунга яқин фикрни Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» асари ҳақида ҳам айтиш керак бўлади. Навоийнинг Аҳмад Югнакий ижодидан хабардор бўлганлигини тасдиқловчи фактлар шоирнинг ўз асарларида ҳам учрайди. Навоий «Насойимул-муҳаббат» асарида Аҳмад Югнакий тўғрисида шундай дейди: «Адиб Аҳмад ҳам турк элидан эрмиш... Басир бўлиб, ўзга басирлардек андоқ эмас эрмишки, кўз бўлғай. Аммо бағоят зийрак ва закий ва зоҳид ва муттақий киши эрмиш... Маскани Бағдоддин неча йиғоч, баъзи дебтурлар, тўрт йиғоч йўл эркан... Ва анинг тили турк алфози била мавоиз ва насойҳқа гўё эрмиш. Хейли элнинг муқтадоси эрмиш. Балки аксар турк улусида ҳикмат ва нуқталари шоеъдур. Назм тариқи била айтур эрмиш; анинг фавондидиндур, Байт:

Улуғлар не берса, емасан дема,
Илик сун, оғиз ур, емасанг ема.

Байт:

Сўнгакка иликтур, эранга билик,
Биликсиз эран ул иликсиз сўнгак»⁶².

⁶² Алишер Навоий. Асарлар. 15-том, 156—157-бетлар.

Навойй юқоридаги байтларни «Ҳибатул-ҳақойиқ»дан келтирган. Бу асарнинг мазмун моҳияти аниқ. Унда дидактикага оид масалалар асосий планда туради. Аҳмад Югнакий ҳам, айниқса, тил, илм манфаати, саховат, бахиллик, тавозе каби проблемаларга жиддий эътибор қилган. «Назмул-жавоҳир»даги худди шу ғоялар талқинига бағишланган тўртликлар Навойининг ўрни-ўрни билан адиб Аҳмад дидактик қарашларига таянганлигидан далолат беради. Аҳмад Югнакий тилни эҳтиёт қилиш, тийиқсиз тил туфайли киши бошига ҳар хил касофатлар келиши ҳақида шундай ўғит беради:

Неким келса эрга тилтин келур,
Бу тилтин ким эдгу, ким оқир бўлур.
Эшит бут бу сўзга қамуғ тенг-да тенг,
Қўдуб тилга юк(а)нуб тазарру қилур.
Кўдазгил тилингни, кел оз қил сўзунг,
Кудазилса бу тил кудазлур ўзунг.

Мазмуни: Киши бошига тушган ҳар қандай иш унинг тили туфайли содир бўлади. Бу тил сабабли айримлар яхшилик, айримлар ёмонлик кўрди. Бу сўз (ўғит-насиҳат) барчага тенг, (улар сўзни) тилга жо қилиб сифнадилар. Тилингни тий, сўзингни қисқа қил, бу тил тийилса, ўзинг ҳам сақланасан⁶³.

Навойй рубойларидан бирида айнан шу ғояни мана бундай ифода этади:

Тил илдомидин бўлур ғаромат ҳосил,
Юз навъ надомату маломат ҳосил,
Оз сўзлаганидин истиқомат ҳосил,
Сокитлигинин вале саломат ҳосил⁶⁴.

«Назмул-жавоҳир»даги қатор рубойларни Навойй сахийлик ва бахиллик масаласига бағишлайди. Бу рубойлар орасида ҳам Аҳмад Югнакий нуқтаи назари билан ҳамоҳанг келадиганлари бор. Аҳмад Югнакий айтадики:

Ахи бўл сенга сўз сўкунч келмасун,
Сўкунч келгу йўлни ахилиқ тиор.
Эгилмас кўнгулни ахи эр эгар,
Тегилмас мурадқа ахи эр тегар.
Бахиллиқни қани ўгар тил қаю,
Ахиллиқни ҳам хос тузу ҳақ ўгар.

Мазмуни: Сахий бўл, сенга лаънат келмасин, лаънат келтирадиган йўлни саховат беркингиб қўяди. Юмшамас кўнгулни сахий юмшатади, етиб бўлмайдиган муродга сахий киши эриша олади. Бахилликни мақтовчи тил топилмас, сахийликни хос кишилар ва бутун халқ мақтайди⁶⁵⁻⁶⁶.

«Назмул-жавоҳир»да сахийлик ва бахиллик ҳақида айтилган рубойлар жуда кўп учрайди. Лекин мана бу рубойини мазмунан Аҳмад Югнакийнинг юқоридаги фикрларини ривожлантирилган шакли деса бўлади:

⁶³ Аҳмад Югнакий. Ҳибатул-ҳақойиқ. Тошкент, 1971, 48—49-бетлар.

⁶⁴ «Назмул-жавоҳир», 31-бет.

⁶⁵⁻⁶⁶ Аҳмад Югнакий. Ҳибатул-ҳақойиқ, 60—61-бетлар.

Майдони сахо ичра жалодат кўргуз,
Топқонни берур амрига одат кўргуз.
Бахл айласа, нафасингга адоват кўргуз,
Ҳар нимаки топилса саховат кўргуз⁶⁷.

Аммо бу ўринда асардаги баъзи бир диний руҳдаги тўртликларни (масалан, рўза, худога муножат ва ҳоказо) ҳам назардан соқит қилмаслик керак. Навоий диний манбалардан шеърга умумий гоя танларкан, уни айнан ифода этмайди, балки унга ўз ҳукмини сингдириб, халққа фойда етказиш нуқтаи назаридан уни содда услубда, ихчам баён қилиб беради. Қуйидаги рубойнинг яратилишига «Қуръон»дан олинган «Азза ман қанаа зилла ман» сўзлари асос бўлган:

Динким анга афъоли табадин бўлди,
Қалқон анга «азза ман қанаа»дин бўлди,
Андоқки салоҳ анга варадин бўлди,
Билгилки, фасод анга тамадин бўлди⁶⁸.

Кўринадики, Навоий маълум бир манбадан фақат умуминсоний характер ва халқчил илдиизга эга бўлган идея — гояларнигина танлайди ва уларни содда тилда баён қилиб беради.

Навоий «Назмул-жавоҳир»ни ёзишда фақат туркий адабиётнамуналаридангина эмас, балки араб ва форс дидактик адабиётининг муҳим ютуқларидан ҳам хабардор бўлиб, уларнинг тажрибаларидан баҳраманд бўлган. Шу маънода характерли бир фактни келтирайлик. Навоий «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида Соддиқ деган шахс ҳақида «Нўширавонни одил замонида эрди ва Нўширавонга насиҳатнома битибдур. Бу муфид сўз анинг сўзларидандурким, шоҳ ва гадоға фойдаси оmdур. Ло яъкул таоман ва фи меъдатика таомун», дейди⁶⁹. Соддиқнинг арабчада айтилган бу сўзлари таом ейиш меъдани бузади, кўп овқат еяверишдан сақланиш керак, деган маънони билдиради. Навоий бу сўзни шоҳ ва гадоға катта фойдаси бор сўз деб баҳолайди ва рубойларидан бирига шу мантиқни асос қилиб олади:

Ҳар кимгаки кўп таом емак фандур,
Билгилки, нажосатқа тани маскандур.
Қорнинг била дўст бўлмасанг аҳсандур,
Невчунки эр ўғлига қорин душмандур⁷⁰.

Хуллас, «Назмул-жавоҳир»да Навоий, бир томондан, дидактик адабиётнинг анъаналарига суянган бўлса, иккинчи томондан, ўзининг бой ҳаётий тажрибалари, кузатишларига таянди. Бу эса Навоий рубойларини конкрет масалалар юзасидан «Ҳайратул-аброр», «Маҳбубул-қулуб» асарлари билан муқояса этганда яққол кўзга ташланади.

Навоий том маънодаги маърифатпарвар шоир. У ўзининг илм-

⁶⁷ «Назмул-жавоҳир», 21-бет.

⁶⁸ «Назмул-жавоҳир», 34-бет.

⁶⁹ Алишер Навоий. Асарлар. 15-том, 241-бет.

⁷⁰ «Назмул-жавоҳир», 17-бет.

маърифат ҳақидаги рубойларида илмнинг моҳияти, унинг ижтимоий ҳаётдаги мавқеи, одам ҳаёти учун аҳамияти хусусида фикр юритиб, кишиларни илм олишга, илмни эъзозлашга ва шу билан камолотли бўлишга чақиради. Илмни икки жаҳон шоҳлигидан устун кўрган шоир шундай ёзади:

Ким бор эса ҳаққа даргоҳ хоклиғи
Илм ортуққим, икки жаҳон шоҳлиғи.
Олам фисқида бордур огоҳлиғи,
Оми киши бўлди зуҳди гумроҳлиғи⁷¹.

Навоийнинг фикрича, илм кишини гумроҳликдан, нодонликдан халос этибгина қолмасдан, оламдаги нобакорликларни фаҳм этиб, ўзини турли-туман ёмон хислатлардан фориғ тутишга ҳам ўргатади.

Навоий «Маҳбул-қулуб» асарида шундай ёзади: «Мударриснинг керакки, ғарази мансаб бўлмаса ва билмас илмни айтурға муртакаб бўлмаса, худнамолиғ учун дарс ҳавзасин тузмаса ва худситонлиғ учун такаллум ва ғавғо кўргузмаса... Бебокликлардин ҳаросон ва попоклардин гурезон бўлса, йўққи ўзин олим билгай ва неча мажҳулға анвон фисқни мубоҳ, балки ҳалол қилгай, қилмас ишларини қилмоқ ондин маълум бўлгай ва қилур ишлар тарки андин қоида ва русм бўлгай...»⁷². Шоир мана шу фазилатлардан йироқ бўлган таъмағир ва жоҳил олим — мударрисларни «Хамса»да бундай таърифлаган эди:

Илмни ким воситаи жоҳ этар,
Ўзинию, халқни гумроҳ этар,
Олим агар жоҳ учун ўлса залил,
Илми анинг жаҳлиға бўлғай далил.
Илм ила ким жоҳға майл айлабон,
Баҳр сувин ҳўйға туфайл айлабон
Итки, эрур жийфада мақсуд анга,
Бўлса мурасса жули не суд анга⁷³.

Навоийнинг илмга доир рубойларидаги фикрлар ҳам юқоридагиларга ўхшашдир. Бунда шоир мазкур масаланинг маълум бир томонини ихчам формада лўнда ва фалсафий аспектда баён этади.

Масалан, илму маърифатли олимнинг халққа манзур бўлишини, унга фойда етказишини истаган шоир бу ҳақда шундай фалсафий тезисни баён этади:

Олимки писандадур хисоли билгил,
Ҳилмин тан аро руҳ мисоли билгил.
Комилда керак ҳилм хаёли билгил
Ким, ҳилмдадур илм камоли билгил⁷⁴.

Навоий илм-маърифат ҳақидаги рубойларида донишманд инсон, илму адабнинг ҳомийси ва тарғиботчиси сиймосида гавдаланади.

⁷¹ Уша асар, 29-бет.

⁷² «Маҳбул-қулуб», 19-бет.

⁷³ «Хамса», 52-бет.

⁷⁴ «Назмул-жавоҳир», 43-бет.

Навойй учун илм тушунчаси ниҳоятда кенг ва конкретдир. «Хамса»да ўз замонасидаги заҳматкеш толиби илмларнинг аҳволи ҳақида ёзган шоир уларнинг камолотини шундай таърифлайди:

Кўнгли бўлуб, маскану маъвойи илм,
Қатра киби пайкари даръёи илм.
Ибрию, юнонию, суръений ҳам
Ҳинди агар сўрса билиб, они ҳам.
Кўнгли ўйин илм этибон бир жаҳон
Қатрада ул навъки дарё ниҳон⁷⁵.

Демак, Навоййнинг фикрича, илм — кўнгулни жаҳон, қатрада дарёни ниҳон этиш санъатидир. Шоирнинг бу мисраларини илм-маърифат ҳақида ёзилган рубойларининг программаси дейиш мумкин.

Ҳақиқатда ҳам Навоййнинг қуйидаги каби кўп рубойлари «Ҳайратул-аброр»даги ўша фалсафий фикрларнинг изчил давоми ёки якуни сифатида юзага келган дейишга имкон беради. Мисол:

Кин олим эса нуқтада барҳақ де они,
Гар базм тузар, биҳишти мутлақ де они,
Ҳар кимсаки йўқ илм анга аҳмақ де они
Мажлисдаки илм бўлса учмақ де они⁷⁶.

Подшоҳ билимдон, фозил киши бўлиши керак деган қараш узоқ асрлар давомида дунёдаги илғор мутафаккирларнинг диққатини жалб этиб келган. Навойй бу масалага ўзининг «Хамса», «Маҳбубул-қулуб» асарларида кенг ўрин ажратганлиги барчага аниқ. Шоир шоҳлар фақат илмли бўлганларидагина давлат ишларини бошқаришда муваффақиятларга эришиши мумкин деган тезисни рубойларида ҳам байроқ қилиб кўтаради:

Ҳар кимдаким илм қийлу қоли бўлмас,
Илм ақлиға сўз дерга мажולי бўлмас.
Олим мулкининг интиқоли бўлмас,
Шаҳ олим агар бўлса, заволи бўлмас⁷⁷.

Алишер Навоййнинг «Назмул-жавоҳир» асаридаги рубойларнинг катта бир қисми одоб-ахлоқ масалаларига бағишланган. Уларда Навойй одоб, дўстлик, вафо ва садоқат, сабр ва қаноат, ростлик ва ҳалоллик, руҳий поклик, меҳнатсеварлик, ширинсуханлик, камтаринлик ҳақида фикр юритиб, ўзининг дидактик мулоҳазаларини ихчам поэтик формада талқин қилиб беради. Навойй рубойларида гўё йирик эпик асарларидаги ахлоқ-одоб проблемаси ҳақидаги фикрларининг шеърӣ ифодасини, бошқача қилиб айтганда жавоҳирини берган кўринади. У «Ҳайратул-аброр»да одоб ва тавозе тўғрисида шундай ёзган эди:

Э талаб уйда нишаст айлаган!
Қаддини хизмат юки паст айлаган!
Эл йўлида гард ўлубон дард ила,

⁷⁵ Н а в о й й. «Хамса», 52-бет.

⁷⁶ «Назмул-жавоҳир», 45-бет.

⁷⁷ «Назмул-жавоҳир», 44-бет.

Кибр кўзин кўр этиб ул гард ила!
Лек бу йўл қатъида шафти талаб,
Балки тавозу билла, келмиш адаб!
Чунки тавозуда ҳам ўлди ҳилол,
Бўлди фузунроқ анга ҳар кун камол.
Элга шараф бўлмади жоҳу насаб,
Лек шараф келди ҳаёву ажаб...
Бўлмас адабсиз кишилар аржуманд,
Рост этар ул хайлни чархи баланд⁷⁸.

Мазкур фикр «Маҳбул-қулуб»да мана бундай тарзда учрайди: «Тавозу халқни киши муҳаббатига шефта қилур ва улусни фонл маваддатиға фирифта қилур. Дўстлуғ гулшанида назорат гуллари очар ва ул гулшандин унс ва улфат базмида турлук гуллар сочар... Адаб ва тавозу дўстлуғ кўзгусиға жило беруру, икки жонибдин ёруғлуқ еткуруру. Тавозу ва адаб аҳлиға таъзим ва ҳурмат етар ва ул донани эккан бу маҳсулни жамъ етар...⁷⁹. Навоий юқоридаги фикрларининг қисқа ва теран мазмунининг хулосасини рубойида қуйидагича ифодалаган:

Зевар кишига не тожу не афсар бил,
Ул зевар адаб бирла ҳаё дархар бил
Ҳар кимки адабсиздур, ишин абтар бил,
Алқисса эранларга ажаб зевар бил⁸⁰.

Еки:

Авжи шараф узра офтоб ўлди ҳаё,
Бўстони саодатға саҳоб ўлди ҳаё.
Маълум хасоилға ҳижоб ўлди ҳаё,
Эл айниға гўёки ниқоб ўлди ҳаё⁸¹.

Одоб ва ахлоқли инсон тўғри йўлдан юриб, ҳалол яшашни қарор этса, Навоийнинг фикрича, у хирадни, тафаккурни ўзига доимий ёр билиб, ақл билан иш юритиши керак:

Кўнглиннга хирад йўлин падидор айла,
Бу нақдқа жонингни харидор айла.
Ҳар ншда хирадни ўзингга ёр айла,
Журмунг таркидин хирад изҳор айла⁸².

Навоий баъзи рубойларида ғамдан озод, шодликда кун кечириш ҳақида фикр юритиб, меҳнатни муроднинг калити сифатида кўрсатади:

Ғамдин дурур ўзни шод топмоқ билгил,
Бетўшалиқ ичра зод топмоқ билгил.
Меҳнат ародур кушод топмоқ билгил
Ранж ичра дурур мурод топмоқ билгил⁸³.

Саховат ва ҳимматни «Одамийлик кишварининг баҳри мавжвари, балки ул мавж баҳрининг самни гавҳарн»⁸⁴,— деб билган

⁷⁸ «Хамса», 31-бет.

⁷⁹ «Маҳбул-қулуб», 39—40-бетлар.

⁸⁰ «Назм-ул-жавоҳир», 22-бет.

⁸¹ Уша асар, 22-бет.

⁸² Уша жойда.

⁸³ Уша асар, 46-бет.

⁸⁴ «Маҳбул-қулуб», 50-бет.

Навойй саховатли ва ҳимматли кишиларни улуғлаб, акс характердагиларни инкор қилиб бўлмас ҳақиқат билан лаънатлайди. Мана, шоирнинг поэтик талқинига кўра, ҳимматнинг моҳияти:

Ҳар кимсаки, иқбол анинг ёваридур,
Ҳар ёнки юз урса, ҳиммати раҳбаридур,
Ҳиммат дури фахр тожининг гавҳаридур.
Чун қиммати одам ўглининг сарваридур⁸⁵.

Аmmo, ҳиммат қилишнинг ҳам маълум бир андишаси, чегараси бўлади. Мабодо шу чегарадан ўтса унинг қиймати бўлмайди. Шоир худди шу фикрнинг образли ифодасини мазкур рубойида беради.

Ҳиммат элининг гарчи хулқ қисвати бор,
Чарх атласидин вале бийик рифъати бор.
Беқиймат эрур улки бийик ҳиммати бор,
Гарчи неча кам ҳиммати бор, қиймати бор⁸⁶.

Навойй бир неча рубойларида мазмунли сўзлаш, тилга ортиқча эрк бермаслик ҳақида сўзлайди. Навоййнинг фикрича, киши, аввало, ширинсухан бўлиши, маъноли ва ёрқин гапириши лозим. Чунки:

- Чун синса кўнгул захми забон оғриғидин
Кам эрмас анинг оғриғи жон оғриғидин.
Ҳар неки сенга етар лисон оғриғидин,
Билгилки, қатиқ дурур синон оғриғидин⁸⁷,—

дея ҳақиқатни эслатади шоир ва ўқувчини бундан конкрет хулоса чиқариб олишга, «лисон оғриғидин» сақланишга даъват этади. Навойй «Ҳайратул-аброр»да сўз мартабасини улуғлаб:

Барча кўнгул дуржи аро жавҳар ул,
Барча оғиз ҳуққасида гавҳар ул...⁸⁸—

деса, «Маҳбулбул-қулуб»да бундай дейди: «Тилингни ихтиёрингда асрағил, сўзингни эҳтиёт била дегил. Маҳаллида айтур сўзни асрама, айтмас сўз теграсига йўлама. Сўз борким, эшитувчи танига жон киюрур ва сўз борким, айтғувчи бошин елга берур... Сўзни кўнглунгда пишқормагунча тилга келтурма, ҳарнаким кўнглунгда бўлса тилга сурма... Айтур сўзни айт, айтмас сўздин қайт»⁸⁹. Мана бу рубойларни юқоридаги фикрларнинг поэтик ифодаси дейиш мумкин:

Оз нукта дегил тилар эсанг жонга салоҳ,
Ташвишли ғалат биймидин имонга салоҳ,
Инсон ани билки, кам эрур онга салоҳ,
Тил ҳифзидадур зумран инсонга салоҳ⁹⁰.

Ёки:

⁸⁵ «Назмул-жавоҳир», 49-бет.

⁸⁶ Уша асар, 49-бет.

⁸⁷ Уша асар, 34-бет.

⁸⁸ «Хамса», 18-бет.

⁸⁹ «Маҳбулбул-қулуб», 83-бет.

⁹⁰ «Назмул-жавоҳир», 33-бет.

Сўз зоҳир этар замир иши кўпрагидин,
Тил мухбир эрур кўнгул ниҳон эмгагидин,
Фаҳм айла киши ҳолини сўз демагидин,
Ким, берди хабар ҳадисин кўнглидагидин⁹¹.

Ҳақиқий одам эл ишига ярайди, эл билан бўлиб, халқнинг оғирига ҳам, енгилга ҳам қарашади. Эл орасида яхшилик билан ном чиқаришнинг ўзи ажаб саодат, аксинча бадфеъллиги, ярамаслиги учун:

Эл қочса бировдин эл ямони бил они,
Аҳволида идбор нишони бил они.
Феъл ичра улус балойи жони бил они,
Олам элининг ямон ямони бил они⁹²,—

дейди шоир. У бошқа бир рубойида фақат яхши кишилар билангина «Ҳамнишину ҳамроз» бўлиб, ножинс мусоҳиблардан йироқ юришни насиҳат қилади:

Ножинс ила лутфу инбисот оз айла,
Ҳампешани ҳамнишину ҳамроз айла.
Ҳаммашраб ила нишот оғоз айла,
Ҳамжинс била ҳамниша парвоз айла⁹³.

Шоирнинг инкор этувчи овози, айниқса инсонга хос бўлмаган хислатлар: ҳасад, фосиқлик, жоҳиллик ҳақида айтилган рубойларида кескин жаранглайди:

Ҳар кимки, ҳасад хислатидур вой анга,
Иқбол ила фарқ ўлса фалаксои анга.
Ҳеч офатдин бўлмаса парвой анга,
Ҳам ўз ҳасади офатидин вой анга⁹⁴.

Ҳасад шундай бир иллат ва офатки, ҳасадчига бошқа хавф-хатарнинг ҳожати йўқ, шу иллатнинг ўзигина уни ичдан кемириб, адо қилади, дейди шоир. Бу — жуда чуқур мантикий-психологик хулосадир. Худди шунга яқин фикр ҳирс аҳли ҳақида ҳам айтилган:

Ҳирс аҳлига ғайри неш сончилмас ҳеч,
Бағридин анинг бу неш айрилмас ҳеч.
Бу маҳлака ичра фикрини қилмас ҳеч,
Ҳирс они ҳалок этти ул билмас ҳеч⁹⁵.

Навойнинг ахлоқий-таълимий рубойларида теран фалсафий мулоҳаза, ақл ва донишнинг асл жавоҳирлари териб берилган. Бу асарларида Навоий ўзининг энг эзгу ва муқаддас ахлоқий-дидактик идеалларини поэтик баён этиб, одамларни инсонлик шарафини улуғлашга даъват қилган. Навоий гоёларининг ўлмаслиги ҳам ана шунда.

⁹¹ Уша асар, 41-бет.

⁹² Уша асар, 32-бет.

⁹³ Уша асар, 36-бет.

⁹⁴ Уша асар, 48-бет.

⁹⁵ Уша асар, 49-бет.

Туркий халқлар адабиётида рубой жанрининг юксалишида ҳеч бир санъаткор Навоий каби кенг ва жиддий фаолият кўрсатмаган эди. Навоий ўз рубойларининг мавзу кўламини кенгайтириб жамият, ижтимоий тузум, инсон ҳақида фалсафий фикрлар юритди, ишқий кечинмалар, инсоний қайғу-изтиробларни ўтли оҳангларда баён этди. Ҳаётда хурсандчилик ва тинчлик кўрмаган шоир нимадандир фароғат топишни, нима биландир дунё ташвишларидан халос бўлишни истади ва шодлик ҳамда дунё лаззатларининг символи бўлган май ҳақида қатор рубойлар битди.

Илму маърифатнинг фазилати, дўстликнинг қадру қиммати, инсонийликнинг мукаммал камолоти ва шу сингарилар ҳақида чуқур мулоҳаза юритган шоир, шу хаёл, шу тасаввур ва мулоҳазаларини бутун теранлиги билан акс эттириш учун тез-тез рубой жанридан унумли фойдаланади. Навоий рубойларида кишиларга самимий насиҳатлар беради, уларни ахлоқли, инсофли ва адолатли бўлишга чақиради. Бадбин, бадният, ахлоқи паст кимсаларни қоралайди. Шоирнинг бир туркум рубойлари мавжуд тузумга, подшоҳларга муносабатининг маҳсули сифатида юзага келган бўлиб, сиёсий характерга эгадир. Навоий «Ҳазойинул-маони» девонининг дебочасида шундай ёзади: «...Олимға анча душворлиғлар юзланди ва теграмга онча саъб гирифторлиғлар айланди ва бошимға сипеҳр онча бало тоши отти ва ишқ сипоҳининг лакадкўби занф пайкарим ва сўнгакларимни онча оёқ остида ушаттиким, не сўзимдин хабарим ва не ўзлугум била ўзумдин асарим қолди. Ишқим ошуби туёғида ҳар суубатким юзланур эрди, чун бир ҳамдard рафиқим йўқ эрдиким, дардимдин шаммаи изҳор қилғайман, бирор байт бирла ул ҳол мазмуини назм қилиб кўнглумни холи қилур эрдим ва жунуним шиддати ғалаёнида ҳар ошубким оллимға келур эрди, чун бир ҳамзабон мушфиқим йўқ эрдиким, махфий ўтумни ошкор этгаймен, бирар матла била ул маънини адо қилиб, қаттиғ ҳолимни шарҳ этар эрдим»⁹⁶. Қуйидаги рубойлар ҳақиқатда ҳам юқоридаги мулоҳазаларнинг мўъжаз назмий ифодаси, шарҳи эканлигига шубҳа қилиш мумкин эмас:

Йўқ даҳрда бир бесару сомон мендек,
Ўз ҳолига саргаштау ҳайрон мендек.
Ғам кўйида хонумони вайрон мендак,
Яъники, алохону аломон мендек⁹⁷.

Мана бу рубой шоирнинг «оллига душворлиғлар» юзланган «...онча саъб гирифторлиғлар»га дучор бўлганидаги ҳолатига мазмунан мос эмасми?

Мунглуг бошим остидоғи тошимниму дей,
Тош устидаги ғариб бошимниму дей.

⁹⁶ «Ғаройибус-сиғар», 9-саҳифа.

⁹⁷ Уша асар, 760-саҳифа.

Ҳасрат суйидан кўзимда ёшимниму дей,
Ўлмакдин саъброқ маошимниму дей⁹⁸.

Демак, Навоийнинг рубоийчиликдаги поэтик маҳорати аввало юксак санъаткорлик билан ифодаланган темаларнинг хилма-хиллигида, актуал ва аксар реалистик характерларда эканлиги билан белгиланади. Навоий рубоийлари фақат теран фикрлари билангина эмас, ўзига хос ёрқин услуби, чиройли ва пухта композицион қурилиши, ўлмас образлари, поэтик туйғулари билан ҳам ўзбек адабиётида кашфиёт эди. Биз Навоий рубоийларида Навоийгача ва ундан кейин ҳам қўлланилмаган ёки кам қўлланилган поэтик тасвир воситалари, хилма-хил ижодий усулларга тез-тез дуч келаемиз.

Бундоқ қараганда, маълум бир муҳим фикрни топиб, шуни бутун мукамаллиги билан биргина рубоий шаклига солишнинг ўзи мушкул. Лекин мантикий алоқани узмасдан бир ғоя атрофида бир неча рубоий яратиш — бу жуда катта маҳорат талаб этадиган иш: Навоий туркум рубоийлар ёзиш усулини ҳам актив қўллаган санъаткор эди. Шоир ўзбек рубоёти учун янгилик бўлган мазкур усулни «Муншаот», «Хамсатул-мутаҳаййирин», «Маҳ-бубул-қулуб» асарларида, шунингдек «Хазойинул-маони» девонига ёзган дебочасида ҳам қўллайди. Масалан, «Хазойинул-маони» нинг дебочасида қуйидагиларни ўқиш мумкин: «...Андин сўнгра доғи ул жамъ ва тартибдин бошқа яна бир тақриб била бир навъ абётким айтилиб эрди ва ҳар навъ ғазалиётким йиғилиб эрди, ул хаёл шабистонининг дурахшон ахтарларин ва ул кўнгул гулшанининг дурахшан гавҳарларин доғи иккинчи девонимдаким «Наводирун-ниҳояға» машҳурдур, рабт ва тартиб бериб, дебочасида шарҳ била ааззи асҳоб ва ажиллаи келуб хизматларида арз қилиб эрдим. Андин сўнгра хаёлимға келур эрди ва кўнглумга эврулур эрдиким,

рубоия:

Шоирлиқ ила шуҳрат қилиб отимни,
Зойиъ қилдим шеър ила авқотимни.
Энди тузамен тенгрига тоотимни,
Кўп элга мушавваш этмай абётимни.

Рубоия:

Чунким қаридим, умрни барбод этмай,
Кўнглумни йигитлар гамидин шод этмай,
Ҳар лаҳза биров ишқида фарёд этмай,
Ҳолим шарҳин назм ила бунёд этмай.

Рубоия:

Эллик била олтмишқа етти қадамим,
Не маъниким бўлмади эркин рақамим,
Не турфаки сабт этмади эркин қаламим,
Ким йўқ биридин хотир аро жуз аламим⁹⁹.

⁹⁸ Уша асар. 771-саҳифа.

⁹⁹ «Ғаройибус-сиғар», 8-бет.

Бу уч рубойй юқоридаги насрий фикрларнинг давоми бўлиб, уни тўлдиради. Айни шу ҳолатда рубоййларнинг ўрнини алмаштириш мутлақо мумкин эмас. Нега? Чунки, шоир биринчи рубоййда пушаймонлик туйғуси билан айтилган фикрини хулосалаб, иккинчи рубоййда янги гап айтаётгани йўқ. Аксинча, иккинчи рубойидаги маъно биринчи рубойининг заминидан юзага келган. Шоир шеър ёзиш билан вақтимни беҳуда ўтказдим, энди «тенгрига тоотимни» тузаман дейди ва бу саволга иккинчи рубойида жавоб қайтариб: «Чунким қаридим...»,— дейди. Учинчи рубойй «Эллик билан олтимишқа етти қадамим» деган сўзлар билан бошланади ва қариллик ҳақидаги олдинги фикрлар гўё конкретлаштирилиб, чуқурроқ талқин этилади.

Навоий баъзи асарларининг муқаддима ёки хулоса қисмларида ҳам бу усулни қўллайди. Навоий туркум рубоййлар ёзишда хусусан «Муншаот» асарида зўр натижаларга эришганлигини айтиш керак. «Муншаот»даги мактублардан бири тўғридан-тўғри қуйидаги рубоййлар билан бошланади:

Рубоия:

Бер мужда кўнгулки, гул узорим келаду,
Жон гулшанида тоза баҳорим келаду.
Бир кавкаба бирла шаҳсуворим келаду,
Ким юзини ой демакка орим келаду.

Рубоия:

Бу мужда билаки, туққиси субҳи висол,
Ҳижрон қаро оқшомига юзланди завол.
Энди мену интизори меҳри иқбол
Кеч қолса бу меҳр то не бўлғай манга ҳол.

Рубоия:

Қосид келди зоҳир этиб кўп таъжил,
Бир нома қўлида васл комига далил,
Бу номадурур каломи мунзалға адил,
Ё юқоридин ваҳй кетурди Жибранл¹⁰⁰.

Мактубнинг насрий қисмидаги маънога қараганда теурий шаҳзодалардан бири билан кўришмак истаги Ҳиротдан олсда кун кечираётган шоирни бениҳоя тўлқинлантириб юборган. Чунки ватандан йироқда ҳижрон ғуссасини чекаётган ҳар бир кимсада шундай туйғу бўлиши табиий. Навоий ана шу туйғуни эҳтиросга тўлиқ уч рубойисда баён этиб беради. Биринчи рубойида шоирнинг кўнглига хитобан «гулзори», «тоза баҳори», «шаҳсувори» келишидан тугилган ёниқ кечинмалари баён этилади. Иккинчи рубойй шакл белгилари билан биринчи рубойидан фарқ қилади. Аммо шоир мазмунан уни биринчи тўртлик билан органик бирлаштиради. Яъни, дастлабки рубойида поэтиклаштирилган туйғу моҳияти унда очилади. «Бу мужда билаки, туққуси субҳи висол» мисраи ҳам, гўё олдинги рубойининг маъносига поэтик

¹⁰⁰ Алишер Навоий. Муншаот. Асарлар. 13-том, Тошкент. 1966, 122-бет.

таъкид ўрнида келадн. Шоир иккинчи рубойнинг ўзидаёқ навбатдаги рубойи учун айтилиши зарур бўлган маънони кашф этади. Хўш, лирик қаҳрамон орзу қилган мужда, хушxabар кеч қолсаннинг ҳоли не кечади? Йўқ, қосид «Бир нома қўлида васл комиға далил» этиб, уни бу тараддуддан халос этти. Учинчи рубойда ана шу шукроналик туйғуси берилган. Диққатга сазовор томони шундаки, Навоий бир неча рубойнинг композицион қурилишида ҳам алоҳида рубойда бўлгани каби маҳорат кўрсатади. Юқоридаги рубойларнинг биринчисидан шоир маълум бир тезисни ўртага ташлайди, иккинчи рубойда эса шу тезис изоҳлангани ҳолда, антитезис бериллади. Ниҳоят, учинчи тўртлик синтез сифатида намоён бўлади.

Навоий ўз рубойларида гўзал санъатлар, нозик ташбеҳлар, тутилмаган образлар, чиройли иборалар, рангин ва ногаҳоний ифодалар, оҳангдор вазнларни қўллашга алоҳида эътибор берган. Рубойи ҳажми, ички қонуниятларига биноан поэтик санъатларни қўллашда энг қулай бўлган назм шаклларидадир. Навоийнинг поэтик маҳорати ҳам шундаки, у классик поэтикамиздаги жуда кўп санъатларни рубойларида қўллагани ҳолда, улардаги мазмун ва поэтик туйғуни теран ифодалайди:

Қўнглумни олибдур ул шаҳи сабз давож,
Ким ғамза била олур мамоликдин бож.
Боши уза мамлакат хирожи бир тож,
Тожи уза гавҳари мамоликка хирож.

Мазкур рубойи ишқий мавзудан баҳс этиб, унда ошиқ қўнглини банд этган ғамзакор маъшуқа улуғланади. Бу рубойида фикр бошдан-охир таносуб санъати воситасида баён этилган. Таносуб классик поэтикадаги бадий санъатлардан бири бўлиб, у шоирдан байт ё шеър таркибини жинсдош сўзлар, маънодош нарсалар мазмуни асосида тузишни талаб қилади. Рубойида Навоий таносуб шартларидан сира чекинмаган. Чунончи: биринчи мисрадаги «шаҳ», иккинчи мисрадаги «мамлакат» билан, шунингдек, иккинчи сатрдаги «хирож» тўртинчи мисрадаги «тож», «гавҳар» сўзлари билан мантиқан ички бирликка эга. Шоир шу сўз ва образлар муносабатининг умумий боғланишидан маъно чиқарган. Агар навқирон шоҳ образи тилга олинмаганда, иккинчи сатрдаги мамлакат божи ҳақидаги фикрга эҳтиёж бўлмасди ва ҳ. к. Бу ерда эътиборга молик яна бир нуқта бор. Одатда классик шоирларимиз шеърларида маъшуқани шоҳга кўп қиёс қилишади. Баъзан уни олам мулкининг султони деб таърифлашади. Лекин маъшуқанинг бошидаги тож бутун бир мамлакат хирожига тенг бўлиши ва тож узра турган гавҳари эса юрт хирожини тўлаш қимматида эканлиги ҳақидаги гапни қандай қабул қилиш керак. Балки бу муболағадир? Балки у Навоийнинг шахсий фантазиясида яратилгандир? Йўқ, бу тарихда бор гап. Фақат улуғ шоир унга бошқачароқ бадий либос кийдирган.

Навоий «Тарихи Мулуки Ажам» номли асарида Хисрав Парвиз ҳақида шундай маълумотни келтиради: «Парвиз Мадойин

тахтига ўлтуруб, кўп мамоликни ҳийта тасарруфиға киюрди. Ва макнат ва шавкати бир ерга еттиким, андин бурунғи салотинға муяссар бўлмайду эрди. Ва баъзи муаррихлар анга муяссар бўлгон нималарни ҳайрат тариқи била теъдод қилибтурлар. У жумладин бири бир тахтдурким, ани Тоқдис дерлар эрди, олтундин эрдиким, эртифон юз қариш эрди... Олтундинким, минг гавҳар била мукалал қилиб эрдиларким, ҳар бир чумчуқ юмуртқасича. Ва устида гавҳар шабчароғки, мулк хирожи эрди ва ул тожни олтун занжир била боши муҳозисийға осар эрди...». Қўринадики, Навоий юқоридаги рубойисини яратишда худди ана шу тарихий фактга ҳам асосланган. Шу кичкина деталь эса ўз навбатида улуғ шоирнинг тарихдан қанчалик чуқур хабардор эканлигини ва тарихий фактлардан ўз шеърларида нечоғлик моҳирлик билан фойдаланганлигини кўрсатишга хизмат қилади. Бу — масаланинг бир қирраси. Унинг иккинчи томони бундан ҳам муҳим.

Ҳақиқий санъаткор ҳеч қачон қуруқ фактларни келтириш билан чекланиб қолмайди. Балки ҳар қандай факт унинг қўлида ғоявий-бадний муносабат қуролига айланади. Яна ҳалиги рубойига қайтайлик:

Кўнглумни олибдур ул шаҳи сабз давож,
Ким ғамза била олур мамоликдин бож.

Бу сатрларда ҳали социал маъно йўқ. Шоир гапни маъшуқа хактерига муносабат билдиришдан бошлаётир. Умуман олганда, кейинги икки сатр ҳам шу мақсад ифодаси учун хизмат қилади. Айни пайтда Навоий у орқали «муаррихлар ҳайрат тариқи била» ёзиб қолдирган Хисрав Парвиз тожи билан боғлиқ фактга ишорат қилади. Энди шоир жуда усталик билан ўқувчи диққатини тож ва хирож масаласига тортади. Навоий «Ҳайратул-аброр» дostonида «Шоҳ бошининг шарафи тож эмас» дейди ва қасрини «Эл дуру лаъли била гавҳар нигор» этган шоҳларни золимликда айблайди. Бас, шундай экан:

Боши уза мамлакат хирожи бир тож,
Тожи уза гавҳари мамоликка хирож,—

деган Навоий бундай тож ва тож эгасига ўзининг салбий муносабатини билдиради. Ахир:

Шоҳ ул эмаским, бошиға қўйди тож,
Шоҳ ани билким, йўқ анга эҳтиёж,—

деган нуқтаи назарда бўлган донишманд шоир ҳеч бир вазиятда халқ ва мамлакат хирожи билан юзага келтирилган дабдабали тожни ижобий баҳолаши мумкин эмас эди. Шеърда бож ва хирож сўзларига поэтик урғу берилиши ҳам бежиз эмас. Хуллас, Навоий юқоридаги рубойисида ишқ мавзуси муносабати билан замонаси учун жуда муҳим ҳисобланган ижтимоий-сиёсий муаммога ишорат қилади. Бу орқали эса билвосита йўллар билан темурий шаҳзодаларга таъсир ўтказишни кўзлаб, уларни тож шуҳрати деб халқни божу хирожга маҳкум этмасликка чақиргандай бўлади. Шоирнинг маҳорати ҳам мана шунда.

Зоғики чўқуб оқизди қон кўнглумдин,
Тирноғ ила узди нотавон кўнглумдин,
Аъзосида кўр асар дамим дудидин,
Минқор ила чангида нишон кўнглумдин

Бу рубойи ҳам таносуб санъати негзида қурилган. Биринчи мисрада «зоғ» ва «чўқимоқ», иккинчи мисрада — «тирноғ» ва «узмок», тўртинчи мисрада «минқор» ва «чанги» сўзлари шоирга кўркам таносуб ясашга имкон берган. Навоий рубойларида тадбиқ этилган бадиий санъатлар орасида тазод ҳам тез-тез учрайди. «Агар таносуб санъати табиатдаги ҳодисаларнинг нафис силсиласини, инсон ҳаётининг оҳангдор кайфиятларини акс эттирган бўлса, тазод санъати ҳаётининг драмаларнинг қовушмаслигини, ижобий ва салбий кучларнинг азалий ва абадий хусуматини, ўзгариб турган дунёмининг кўчкнчи ва доимий тенденцияларини, жамиятдаги узлуксиз низоларнинг акс-садосини у ёки бу даражада намоиш қилдиришга мажбур бўлгандир»¹⁰¹.

Зулфунг гириҳиға пойбаст ўлмишмен,
Лаълининг майидин бодапараст ўлмишмен,
Ул майни ичиб йўлингда паст ўлмишмен,
Ҳай-ҳай, не дедим магарки маст ўлмишмен¹⁰².

Бу тўртликда шоир учинчи мисрагача ягона оқимда ривожланган ошиқона кайфиятни, кутилмаганда, охириги сатрда инкор этади. Бошқача қилиб айтганда, маъшуқанинг «зулфи гириҳиға пойбаст», «лаъли майидин бодапараст» бўлган ошиқ бирданига «ҳай, ҳай, не дедим магарки маст ўлмишмен», деб ўзининг олдинги иқдор сўзларидан гўё тонади.

Навоийнинг рубойида поэтик санъатларни кенг қўллаш ва бу соҳадаги новаторлиги хусусидаги яна бир муҳим фактни келтириш мақсадга мувофиқдир. Шоир «Муҳокаматул-луғатайн» асарида терсеъ санъати ҳақида гапириб, ёзади: «Бу навъ шеърнинг (яъни тарсеъли шеърнинг — И. Ҳ.) таъкид ва муболағаси учун яна бир рубойи ҳам дебменки, то Халил бинни Аҳмад рубойи қондасин вазъ қилибдур, тарсеъ санъатида рубойи айтилгон эшитилмайдур, балки йўқтур ва ул будурким,

Рубойи:

Эй рўн ту кавкаби чаҳон орое,
Вэй бўи ту ашҳаби равон осое,
Бу мўн ту, ё раб, чунон фарсое
Гисўн ту чун шаби фиғон афзое»¹⁰³.

(Мазмуни: Эй, сенинг юзинг жаҳонга оро берувчи юлдуздир, исинг эса хушбўйликдан жонга роҳатдир. Ё раб, сенинг сочингсиз забунлик, хасталик келади. Қора кокилинг монанди фиғонли тундир).

¹⁰¹ Шайхзода М. Устоднинг санъатхонасида. Асарлар. 4-том, Тошкент, 1972, 281—282-бетлар.

¹⁰² «Ғаройнбус-сиғар», 765-бет.

¹⁰³ Алишер Навоий. Асарлар. 14-том, Тошкент, 1967, 125-бет.

Демак, Навойгача форсий тилда тарсели рубойлар айтилмаган. Навой биринчи бўлиб бу санъатни рубойда ишлатган. Дарҳақиқат, Навой фақат форсий рубойларида эмас, балки туркий рубойларда ҳам биринчи бўлиб, тарсе санъатини маҳорат билан қўллайди¹⁰⁴. Аммо шеърда тарсени қўллаш ҳар бир тилнинг ўзига хос хусусиятлари, маъно товланишлари билан боғли бўлгани учун бўлса керак, Навой туркий рубойларида бу санъатдан сал бошқачароқ услубда фойдаланади. Яъни шоир юқоридаги форсий рубойида бўлганидек, тўрттала мисрада ҳам тарсе қўлламай, балки биринчи, иккинчи мисралардаги тарсе билан кифояланади:

Кўз била қошинг яхши, қабоғинг яхши
Юз била кўзинг яхши, дудоғинг яхши.
Йийинг бирла менгинг яхши, сақоғинг яхши
Бир-бир не дейин, бошдин-оёғинг яхши¹⁰⁵.

Тарди акс ҳам Навой рубойларида кўп ишлатилган санъатлардандир. Масалан:

Ҳам жисмингга заъф бўлса жоним садқа,
Ҳам жонингга жисми нотавоним садқа.
Сарвингга шикаст ўлса равоним садқа,
Иўқ-йўқки сенга жону жаҳоним садқа.

Бу рубойнинг биринчи байтида тарди акс санъати қўлланилган. Шоир биринчи мисралардаги «жисм», «жон» сўзларини иккинчи сатрда тескари қилиб келтириш билан фикрни янада бўрттиради.

Хуллас, Навой рубой жанрини янги фикр, туйғу, янги образлар, гўзал бадий санъатлар билан бойитди. Навой рубойлари буюк шоирнинг теран файласуф, ўз даврининг кўзи ва қулоғи бўлган улкан мутафаккирлигини кўрсатувчи муҳим бадий ҳужжатлар сифатида ҳам жуда қимматлидир.

ФОРСИЙ РУБОЙЛАР

Алишер Навой икки тилда — ўзбек ва форсий тилда ижод қилган улкан зулнисонайн шоир эди. «Девони Фоний» Навойнинг форсий тилда яратган адабий меросидан таркиб топган. Навойнинг ўзи бу ҳақда «Муҳокаматул-луғатайн» асарида шундай маълумот беради: «Яна форсий ғазалиёт девони Хожа Ҳофиз тавридаким, жамиъ сухан адолар ва назм пийролар назарида мустаҳсан ва матбуъдур, тартиб берибменким, олти мингдан абъёти адади кўпракдурки, кўпрак ул ҳазрат шеърига татаббуъ воқеъ бўлубтур... Ва анда ҳар навъ назм аснофидин, мисли: муқаттоат ва рубойёт ва маснавий ва тарих ва луғаз ва ул жумладин беш юзга яқин муаммоким, кўпи Ҳазрати Маҳдумий Нуран муборак назариға етубдур ва ул ҳазратнинг ислоҳ ва таҳсини шара-

¹⁰⁴ Бу ҳақда қаранг: Исҳоқов Ё. Тарсе. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 4-сон.

¹⁰⁵ «Ғаройнбус-сиғар», 772-бет.

фин касб этубдирким, хомамдин рўзгор сафҳасиға ёзилибдур ва қалами лайл ва наҳор авроқида нақш қилибдур»¹⁰⁶. «Девони Фоний»дан ўрин олган Навоийнинг форсий ғазаллари асосан Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Амир Хисрав Деҳлавий сингари форс-тожик адабиётининг улкан сўз усталари ғазаларига татаббу усулида ёзилган. Навоий форсча ғазаллар ёзишда ҳам юксак бадний маҳорат кўрсатган санъаткор. Бу ҳақиқатни шоирнинг рубойлари ҳам тасдиқлашга қодир.

Алишер Навоий форсий рубойларида Умар Хайём, Ҳофиз Шерозий, Жомийларнинг илғор анъаналарига таянди. Уларга пайравлик қилиб, форсий рубойчиликда қўлга киритилган ютуқларни ўзига хос йўллар билан юксалтиришга интилди. Навоий айниқса Умар Хайём гоёларидан чуқур руҳланган.

Академик В. Зоҳидов таъкидлаганидек, айниқса «Хайёмнинг ислом у дунёсидаги, жаннатидаги насия ҳур-ғилмонларидан, лаззатларидан, кавсар сувларидан бу ҳақиқий оламдаги, табиатдаги лаззатлар яхши... қўй, вақт ғаниматда ҳар нафасни ғанимат билиб май ичай, шодланай деган фикрлари Алишер Навоийга маъқул бўлган эди»¹⁰⁷. Ҳақиқатда ҳам Хайём ва Навоий қарашларида муайян ҳамоҳанглик бўлган. Бу нарса Навоийнинг форсий рубойларида аниқ кўринади. Навоийнинг қуйидаги рубойи гоёнинг талқини ва умумий руҳи жиҳатидан Хайём шеърларини эсга туширади:

Соқий, ба мани ғамзада пеш ор қадаҳ,
Ҳарчанд бувад бузург бардор қадаҳ,
Гар з-он ки бувад сипеҳри даввор қадаҳ,
Дар як-ду кашидан кунам нигунсор қадаҳ.

Таржимаси:

Соқий, мен ғамгинга қадаҳ келтир,
Қадаҳ ҳар қандай катта бўлса ҳам кўтариб (келтир).
Гарчи у қадаҳ айланувчи осмондек бўлса ҳам
Бир-икки симиришда қадаҳни бўшатиб тўнкараман¹⁰⁸.

Еки бошқа бир тўртликни олайлик. Бунда ҳам Навоий майни юксак улуғлайди:

Соқий, на зи оби талх, к-аз оташи тез,
Як ратли гарон сўи ман овар бархез,
Гар з-он, ки зи тавбаат шавам узрангез,
Андоз бар остину дар ҳалқам рез.

Таржимаси:

Соқий, оловдан ўткир бўлган аччиқ сувдан қуй,
Ўрингдан туриб, катта жомда сувдан менга келтир.
Қадаҳ кўтаришдан тавба қилганим узрини айтганимда,
Аввал енгинга қуйиб, ундан ҳалқумимга қуй¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Алишер Навоий, Асарлар. 14-том, Тошкент, 125-бет.

¹⁰⁷ Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби, 259-бет.

¹⁰⁸ Алишер Навоий. Девони Фоний. Асарлар. 5-том, II китоб, Тошкент, 1965, 417-бет.

¹⁰⁹ «Девони Фоний», 418-бет.

Ҳеч қандай қийинчиликсиз пайқаш мумкинки, «Қадаҳ кўта-ришдан тавба қилганим узрини айтганда, аввал енгинга қуйиб, ундан ҳалқумимга қуй» деган гап — бу Хайём услубига яқин гап. Бундай лофангез сўзлар Хайём рубойларининг деярли ҳар бири-да учрайди. «Девони Фоний»даги рубойларнинг тематикаси ва гоёвий мотивларида шоирнинг ўзбек тилидаги тўртликлари билан ҳам бирлик бор. Буларда ҳам шоир ишқий ҳис-туйғуларни мадҳ қилиб ҳижрон азобларидан шикоят этади. Навоий ўзбек тилидаги рубойларидан бирида:

Бўлди менинг ўлмагимга савдо боис,
Савдога ҳавойи жоми саҳбо боис,
Саҳбога доғи дайру чалипо боис,
Бу барчага ул дилбар тарсо боис,—

деб ёзса, мазкур гоёни ривожлантириб, янгича деталлар билан бойитиб, форсчада мана бундай талқин этади:

Заъфамро он миёни чун мў боис,
Қатламро он турраи ҳинду боис.
Умрамро он қомати дилжў боис
Жонамро он лаъли сухангў боис.

Таржимаси:

Заифлигимга қилдек (нозик) бел боис,
Ўлимимга у қора гажак боис.
Умримга у мафтун этувчи қомат боис,
Жонимга у сўзловчи лаб боис¹¹⁰.

Бундай ўхшаш нуқталар май, ҳижрон темасидаги рубойларда ҳам учрайди.

Ҳижрон темаси Навоий шеъриятида кенг тасвирланган. Бу орқали шоир «Ўз даврида миллион-миллион эзилган халқ оммасининг, деҳқонларнинг, айниқса, шаҳар косиблари ва ҳунармандларининг қоронғи феодал ҳаётдаги кайфиятини, руҳини умумий чиқиқларда, романтик санъатга хос шартли, традицион рамкаларда ҳаққоний ифодалаган»¹¹¹. А. Ҳайитметовнинг бу фикрлари Навоийнинг ҳижрон мавзусидаги рубойларига ҳам тўла тегишлидир. Лекин биз бу ерда масаланинг иккинчи бир томони ҳақида гапирмоқчимиз.

Навоий ёшлик йилларидан бошлаб ҳаётининг анча қисмини Ҳиротдан йироқ ўлкаларда — айрилик, моддий ва маънавий қийинчиликларда ўтказган. Шоир ўша фурсатлардаги ўй-фикрлари, ҳижрон дардлари, аламнок кечинмаларини аввало рубойларида акс эттирганлигини олимларимиз ҳаққоний таъкидлашади. Масалан, шоирнинг «Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш» сатри билан бошланган машҳур рубойси Машҳадда ёзилганлиги айтилади¹¹². Ёки:

¹¹⁰ «Девони Фоний», 416-бет.

¹¹¹ Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. 70-бет.

¹¹² Бу ҳақда қаранг: Исҳоқов Ғ. Навоийнинг илк лирикаси. Тошкент. 1965. 134—135-бетлар; Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. Тошкент. 1970. 49-бет.

Енсам, яна ғурбатни ҳавас қилмагамен.
Ҳижрон ўтига танимни хас қилмагамен.
Жуз жоми висол мултамас қилмагамен
Ҳақ ҳазратида шукрин бас қилмагамен.

Бу рубойни навоийшунос Ё. Исҳоқов Астрободда ёзилганлигини, унда «ёру дўстлари, она шаҳридан узоқда — ғурбатда кун кечи- раётган шоирнинг (Навоийнинг --- И. Ҳ.) кечинмалари, орзула- ри»¹¹³ ўз ифодасини топганлигини баён қилади. Гап шундаки, Навоий Машҳад, Самарқанд ва Астробод шаҳарларида кечирган умрининг ҳижронли нафасини фақат ўзбек тилидаги рубойлари- га эмас, кўплаб форсий рубойларига ҳам олиб кирган. Бизнинг- ча, мана бу рубой ҳам Навоийнинг ўша: «Султон Абу Саид Мирзо замонида Машҳадда ғариб ва хаста бир буқъада»¹⁴⁴ ёт- гандаги дард-алами ва бекаслик изтиробларини акс эттириб, у Машҳадда ёзилгандир:

Дар ғурбатам афтода зи ҳижрон ҳабиб,
Аз шиддати заъф гашта бо марг қарийб,
Ере на, ки орад ба сари хаста табиб,
Зоре на, ки чўяд кафан аз баҳри ғариб.

Таржимаси:

Ҳабиб (дўстнинг) ҳажридан ғурбатга тушдим,
Занглик шиддатидан ўлимга яқинлашдим,
Бир ёр йўқки, касалнинг бошига табибни бошлаб келса.
Бир зор (эҳтиёжманд) йўқки, ғариб учун кафан изласа...¹¹⁵

Айниқса, рубойнинг учинчи сатрида айтилган «Ере на, ки орад ба сари хаста табиб», яъни касалнинг бошига табиб бошлаб келувчи бир дўст ҳам топилмайди деган фикр юқоридаги даврони билдиришга тўла асос бера олади. Бошқа бир рубой эса шоир- нинг Астрободда бошидан ўтказган ҳодисалар оқибатида туғил- ган фоже тасалло сўзларига ўхшаб туюлади:

Ҳар чиз расад зи аҳли даврон маҳурўш,
В-аз қисми азал зиёдро беш макўш,
Бар банд зи ношундаи рахнан гўш.
В-аз ҳарчи нагуфтани, забон дар хамўш.

Таржимаси:

Даврон аҳлидан бошингга ҳар қандай нш келса, исён қилма,
Тақдирнинг берганига кўнгину ундан ортинга уринма,
Эшитиш лозим бўлмаган гаплардан қулоғингни бекит,
Айтилиши лозим бўлмаган ҳар қандай гапдан тилингни тий!¹¹⁶

Девондаги қатор рубойлар инсон ҳаёти, унинг мураккаб ва зиддиятли қисмати ҳақидаги фалсафий ўйлардан таркиб топган.

Дорам зи вужудни худ паришоню бас,
В-аз жумлан кардаҳо пушаймонию бас,

¹¹³ «Ўзбек адабиёти тарихи», II том, Тошкент, 1977, 96-бет.

¹¹⁴ Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис. Асарлар. 12-том, Тошкент, 1966, 41-бет.

¹¹⁵ «Девони Фоний», 414-бет.

¹¹⁶ Уша асар, 422-бет.

Аз ақл насибам шуда нодонию бас.
Бар нодонни хеш ҳайронию бас.

Таржимаси:

Вужудимда фақат паришонлик бор,
Бутун қилмишларимдан фақат пушаймонлик бор.
Ақлдан насибам фақат нодонлигу
Ўз нодонлигимга фақат ҳайронлик бўлди¹¹⁷.

Навоий тафаккурининг жавҳари сингдирилган бундай дурдона тўртликлар девонда кўплаб учраб, уларда ўқувчи руҳини юксакликларга олиб чиқадиган зўр бадий куч яширинган.

Бизнинг кузатишларимиздан маълум бўлишича, «Девони Фоний»даги рубойлар икки йўл билан яратилган. Девондаги рубойларнинг асосий қисми бевосита форсий тилда ёзилган. Баъзи тўртликлар эса ўзбек тилидан таржима қилинган. «Ғаройибус-сиғар» девонидаги шу қуйидаги бир рубойда ҳижрон туйғуси фавқулодда кўтаринки формада тараннум қилинади:

Ҳажрингда менинг сабрима жуз нуқсон йўқ,
Кўнглим аро ғайри нолау афгон йўқ.
Жонимга ҳаёт умиди худ макон йўқ,
Йўқ, йўқ, сабр йўқ, кўнгул йўқ, жон йўқ.

Рубой форсийда бундай таржима қилинган:

Эй, бе ту маро ба сабр жуз нуқсон не,
Дилро зи гамат жуз алачи ҳижрон не,
Жонро ҳам ғайри меҳнати ҳирмон не,
Не-не, сабр нею дил не, жон не.

Шоир таржимада оригиналдаги рубойнинг фақат мазмунини эмас, шаклий белгиларини ҳам деярли тўла сақлашга ҳаракат қилган. Навоийнинг «Омад ба мани хаста зи дилбар қоғоз» сатри билан бошланадиган форсий рубойси ҳам ўзбек тилидаги «Номангки, тириклигимдан улдур матлуб» деб бошланадиган тўртлигининг эркин таржимасидир.

Навоийнинг форсий тилда яратган рубойларининг катта бир қисми унинг насрий асарлари таркибидан ўрин олган. Бу нуқтан назардан Навоийнинг улуғ устози Абдураҳмон Жомийга бағишланган «Хамсатул-мутаҳаййирин» асарида келтирилган рубойлари алоҳида қимматга эга.

1. Асардан жой олган рубойлар Навоийнинг Жомийга муносабати, икки ўртадаги дўстлик, адабий алоқаларни кўрсатишга хизмат қилади.

2. Улар Навоий ва Жомий орасида рубой жанрида (форсий тилда) маълум маънода ижодий мусобақалар бўлганлигини ва бунда ҳам Навоий ўз иқтидор кучини намойиш қилганлигини кўрсатади.

3. Навоийнинг форс тилидаги рубойларининг тематика кўлами улар орқали янада бойиб, салмоғи ортади.

«Хамсатул мутаҳаййирин»даги биргина лавҳани кўздан кечи-

¹¹⁷ Ўша асар, 421-бет.

райлик. Навоий ёзади: «Подшоҳ Қундуз вилояти азиматиға черик отлангонда аларнинг (Жомий назарда тутилаётир — И. Ҳ.) ва ҳеч кимнинг ул юруш дилхоҳи эмас эрди. Фақирға деб эрдиларким: «Улча мумкин бор, бу юрушнинг маъниға саъй қилғайсен ва ул матлуб сурат боғламағай, азимат жазм бўлса, бизга битиб йибор-гайсен».

Улча мумкин ва мақдур эрди — саъй қилилди. Чун ҳақ субҳонауҳ ва талло тақдири борурға эркондур. Тахти хотун деган ердин азимат мусаммам бўлди. Фақир алар хизматиға бу кайфият-ни битиб, руқъа йибордим. Бу рубоий ул руқъанинг аввалида эрдиким,
рубои:

Гуфтам фалакам ба ҳар тараф ронандаст,
Саргаштағи орандаву гирёёнандаст,
Не, не донад ҳар он ки у донандаст,
К-у низ асири дасти гардонандаст.

Мазмуни:

(Айтдим: кемам ҳар томон ҳайдалади.
Саргашталики келтирувчи ва йиғлатувчидир,
Йўқ, йўқ, билади ҳар нарсани, у билармондир,
У ҳам эса айлантирувчи қўлнинг асиридир).

Алар руқъаға бу навъ жавоб илтифот қилиб эрдиларким,
рубои:

Эзид, ки ба ҳарфи мо қаламронандаст,
Бар мову ту асрори қадим хонандаст.
Бо ў дили мо бо он паре монандаст,
К-аш бод ба пушту руй гардонандаст.

Мазмуни:

(Бизнинг ёзмишимизга қалам
Юритувчи тангри биз билан сенга.
Қадимий сирларни билдирувчидир.
Унга бизнинг дилимиз шундай бир
Парга ўхшашдирки,
Шамол уни орқа, ўнгига айлантира беради).

...Фақир бу руқъа жавобида арзадошт қилиб эрдиким,
рубои:

Наздик шуд аз давлати дидори ту дур,
К-аз ҳам гусиланд чону-чисми ранчур,
К-ў аз ғайбат бирасад ба-дин ҳар ду футур,
То ман шавам аз ҳузури васлат масрур

(Мазмуни:

Яқинлар дийдоринг давлатидан узоқ бўлди,
Оғриган жисм билан жон эса ўзларидан кечганлар,
Ғойиблигиндан бунинг ҳар иккисига футур етади,
Васлингга етишиш билан мен шод бўлай)¹¹⁸.

Бу лавҳада Навоий ўзининг иккита форсий рубоийсини берадики,
уларнинг нима сабабдан, қай вазиятда ёзилганлиги ҳам аниқ.

¹¹⁸ «Жомий ва Навоий», Тошкент, 1966, 47—48-бетлар.

Масаланинг яна бир муҳим томони шундаки, Жомий билан ёзиш-маларида Навоий фикру мулоҳазаларини мухтасар қилиш, яъни ўз сўзлари билан айтганда, «ихтисор жиҳатидин» ҳам рубойни жуда маъқул шакл деб танлайди.

Демак, Навоий рубой формасидан форсий тилда кенг фойдаланган. Шоир ўзининг ишқий, фалсафий мазмундаги ажойиб рубойлари билан форс-тожик рубойчилигининг ривожланишига ҳам самарали ҳиссасини қўшган.

* * *

Классик адабиётимизда талант даражаси ва йўналиши ҳар хил бўлган шоирлар кўп. Бироқ улар орасида Заҳириддин Муҳаммад Бобир суронли ҳаёти, жўшқин адабий фаолияти билан ажралиб туради. Бобир ижодиёти ўтмиш адабий меросимизнинг жуда мураккаб, ички зиддиятли бир қисмини ташкил этади. Академик В. Зоҳидов бу ҳақда: «Бобирнинг сиёсий ва адабий фаолияти унинг феодал синфга мансублиги учун ҳам, ўша даврнинг объектив социал-иқтисодий шароити тақозоси билан ҳам чуқур зиддиятларга эгадир»,— деб ёзган эди¹¹⁹. Ҳақиқатда ҳам Бобир халқимиз тарихининг жуда мураккаб, қарама-қаршиликларга бой бир даврида яшаб ўтган ва булар унинг адабий фаолиятида ҳам роль ўйнаши табиий эди. Доҳиймиз В. И. Ленин рус ёзувчиси Л. Н. Толстой ҳақидаги мақолаларидан бирида «...Толстойнинг дунёқарашидаги ва таълимотидаги зиддиятлар тасодифий эмас, балки XIX асрнинг сўнгги учинчи қисмида рус ҳаётидаги бир-бирига қарама-қарши шароитнинг ифодасидир»¹²⁰,— деб таълим беради!

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин Бобирнинг ҳаёти, илмий, адабий фаолияти мамлакатимизда марксистик нуқтаназардан кенг ўрганилди¹²¹.

Бадний ижодда ҳар бир санъаткорнинг меҳр билан ишлайдиган адабий жанри бўлиб, ижодкор ўша жанрда ўзини жуда эркин сезади, маҳорат билан ишлай олади. В. Г. Белинский Шекспир учун драма, Балзак учун повесть, Бренже учун қўшиқ ёзиш бағоят мароқли бўлганини таъкидлаб ўтган эди. Бу даъвога Шарқ адабиётидан ҳам кўплаб мисол топилади. Айтайлик, Ҳофиз ва Навоийга, Фузулий ва Машрабга ғазал ёзиш қанчалик ўнғай бўлса, Умар Хайём ва Мирзо Бедил қалами рубойида шунча эркин ҳаракат қилган. Ехуд Ибн Ямин Фарюмадийнинг қитъа жанридаги тажрибаларини эсланг.

Бобирнинг ғазал, туюқ ва маснавийлари унинг рубойлари билан рақобат этадиган даражада кўрклидир. Шоир бу жанрларда

¹¹⁹ Зоҳидов В. Ўзбек адабиёти тарихидан. Тошкент, 1961, 48-бет.

¹²⁰ Ленин В. И. Маданият ва санъат тўғрисида. Тошкент, 1962, 83-бет.

¹²¹ Бу ҳақда Е. Э. Бертельс, В. Зоҳидов, Ҳ. Еқубов, А. Ҳайитметов, А. Қаюмов, С. Азимжонов, Б. Валихўжаев каби олимларнинг тадқиқотларига қаралсин — И. Ҳ.

ҳам илҳом ва маҳорат намуналарини кўргаза олган. Лекин Бобирнинг ҳақиқий қалб таржимони, руҳий ойнаси — бу рубоийдир. Бобирга рубоий ёзиш жуда ўнғай, гаштли бир машғулот бўлганлигини тахмин қилиш қийин эмас. Қим билади, шоирнинг сўнги шеърлари ҳам рубоий шаклида дарж этилгандир. «Бобирнома» да унинг энг оғир хасталик дамларида айтилган рубоийлари ҳақидаги маълумотлар бундай ҳукм юритишга асос беради. Бобир учун кўп вақт рубоийни ёзиб туриш шарт бўлмаган. У бадиҳа усулида ҳам рубоийлар тўқийверган. Шоир «Бобирнома»да дўстлари тузган, «чоғир мажлисларида, лолага бурканган қир-адирлар бағрида, йўлдан адашиб тоғ оралаб қор кечган фурсатларида, хешу ақраболарининг узоқ юртидан келган мактубларини қўлга олганда айтилган бадиҳа-рубоийларини эслатиб ўтган. Бугина эмас, Бобир ўз бошига тушган мусибатлари, қалбининг оғриқли аламларини рубоийларида рўйирост ифодалаб берган.

«Бобир асарларининг тематикаси,— деб ёзади В. Зоҳидов,— кенг ва хилма-хилдир. Бобир кўпгина ёзувчилардаги тематик торлик, ғоявий ожизликларни босиб ўтиб, умуман воқеликни, хусусан ижтимоий фикрни, социал ҳаётни кенгроқ қамраб олишга интилади ва бу соҳада кўпгина ютуқларни қўлга киритади»¹²². Бу гаплар Бобир рубоийларига ҳам тегишлидир. Бобир ўзбек рубоийти тематикасини анча юқори поғонага кўтариб унинг бадиий жиловини такомиллаштирди.

«Бобир рубоийлари унинг поэзиясининг чўққисидир. Умар Хайёмнинг рубоийлари каби унинг рубоийлари ҳам фалсафий фикрларга бой, шаклан мукамал ва ислом дини нуқтаи назарининг маҳдудлигидан анча озоддир»¹²³.

Бобир талант йўналиши билан йирик истеъдод. Шунинг учун ҳам у рубоийчиликда юксак чўққига кўтарила олди. Бироқ Бобир бу ижодий камолотга ўз-ўзидан эришгани йўқ. У Шарқ халқларининг кўп асрлик ёзма ва оғзаки адабиёти тажрибаларига суянди, форс-тожик рубоийнависларининг ижодларидан чуқур сабоқ олди. Бу ўринда бир масалага батафсилроқ тўхталишга тўғри келаётир.

«Албатта Навоий Бобирсиз Навоий бўлиб қолди, лекин Бобирни Навоийсиз тасаввур қилиш қийин»,—деган эди Мақсуд Шайхзода. Тўғри ва ҳаққоний гап. Бу фикрнинг нақадар рост эканлигини Бобир рубоийлари мисолида яна бир карра таъкидлаш мумкин. Алишер Навоийнинг шакл ва мазмун моҳияти билан ниҳоятда улуғвор ва хилма-хил ижодиёти Бобир учун тош маъноси билан илҳом сарчашмаси, маҳорат мактаби ролини ўтади. Бобир Навоий даҳосидан умр бўйи илҳомланди. Рубоийчиликдаги тажрибаларини ҳам Навоий традициялари таъсирида бошлади. Бобир биринчи навбатда Навоийдан бадиият сирларини, маънони рубоийда юксак маҳорат билан ифода этиш малакасини ўрганди.

¹²² Зоҳидов В. Ўзбек адабиёти тарихидан. 59-бет.

¹²³ Ойбек. Асарлар. IX том, Тошкент, 1974, 174-бет.

Алишер Навоий рубойларидан бирида ғариблик туйғусини мана бу шаклда ифода этган эди:

Мунглог бошим остидаги тошимниму дей?
Тош устидаги ғариб бошимниму дей?
Ҳасрат суйидин кўзимда ёшимниму дей?
Ўлмақдин сазброқ маошимниму дей?

Бобир Навоийнинг мазкур рубойсига пайравлик қилиб қуйидагича ёзади:

Ғурбат туғи ёпқон руҳи зардимниму дей?
Ё ҳажр: чиқарган оҳи сардимниму дей?
Ҳолинг недурур, билурмисен дардимни,
Ҳолинг сўрайму, йўқса дардимниму дей?

Навоий рубойида поэтик фикрни савол-муурожаат усулида баён этган. Натижада тўртликдаги ҳар бир мисрани лирик қаҳрамоннинг изтиробли ҳислари тўлдириб турганга ўхшайди. Мақсаднинг худди шу шаклда ифодаланиши шоирнинг асосий ниятига мос эди. Бу ерда масаланинг бошқа бир жиҳати ҳам бор. Тўртликда лирик қаҳрамоннинг фақат субъектив ҳислари ифодаланган дейиш унча тўғри эмас. Унда Навоий моҳир рассомга ўхшаб қаҳрамоннинг зоҳирий суратини ҳам чизиб берган. Тош устидаги мунгли бош; ҳасрат сувидан ёшланган кўзлар; ёлғизлик қийноғидан зада бўлган вужуд. Бу деталлар уйғунлашиб, ўқувчи кўз ўнгида яхлит манзарани ҳосил қилади. Дарҳақиқат, Навоий рубойида ҳис, фикр ва манзарани маҳорат билан бир-бирига омухта этган. Бизнингча, Навоийнинг бу рубойи мана шунга ўхшаш жозибадор қирралари билан Бобирни мафгун этган бўлиши керак. Гап шундаки, Бобир яратган тўртлик ҳам ўзига хос руҳи, маъно товланиши жиҳатидан мутлақо оригинал асар даражасига етказилган. Бобир Навоий рубойлари илҳомида шеър ёзганда бирор вақт ҳам мана шу позициядан чекинмайди.

Навоий рубойлари жуда катта ғоявий-бадий кучга эга. Улар ҳис-туйғуларнинг самимийлиги, жўшқинлиги, фикрларнинг мўл ва теранлиги, бадииятнинг мислсиз шукуҳи билан Бобирнинг шоирона қалбини ҳаяжонга солиб турган. Бобирнинг кўпгина рубойлари бевосита Навоий тўртликлари таъсирида яратилган.

Навоийнинг ишқ темасини куйлашдаги зўр салоҳияти Бобирни мафтун қилиб, унинг қалбига акс садо берган. Навоий:

Ҳам жисмингга заъф бўлса жоним садқа,
Ҳам жонингга жисми потавоним садқа.
Сарвингга шикаста ўлса равоним садқа
Йўқ-йўқки, сенга жону жаҳоним садқа,—

деб ёзса, Бобир шу туйғу, шу оҳанг, шу мақсадни мана бундай таърифлайди:

Рафторию қаддиға равоним садақа,
Бир боқишига икки жаҳоним садақа,
Оғзию белига буду нобудим сарф,
Кўзию лабига жисму жоним садақа.

Бундай характерли фактлар оз эмас. Масалан, май темасини олайлик. Навоий рубойларида бу тема ҳам илҳом ва сурур билан куйланади. Бобирнинг традицион май темасидаги қатор рубойлари Навоийга эргашиб ёзилган. Бундай монандлик Бобирнинг ҳижрон мотивида яратилган рубойларида ҳам жуда кучлидир. Алишер Навоий рубойларидан бирида шундай дейди:

Андян бериким қошимда ёрим йўқтур,
Ҳижронда жуз нолаи зорим йўқтур.
Дашт узра қуюн каби қарорим йўқтур,
Саргашталигимда ихтиёрим йўқтур.

Бобир ёзади:

Кўлдин бериким ёру диёрим йўқтур,
Бир лаҳзау бир нафас қарорим йўқтур.
Келдим бу сори ўз ихтиёрим бирла
Лекин боруримда ихтиёрим йўқтур.

Бадний ижоднинг ҳамма соҳасида ҳам қуруқ назирачилик кўчирмачилик билан баробар. Таъсирланиш эса бошқа гап. Таъсирланиш жараёнида ижодкор ўзидаги мавжуд потенциал имкониятларни ишга солиб, фавқулодда зўр натижаларга эришиши мумкин. Бунинг бир мисоли Бобирнинг юқоридаги рубойсидир. Кўришиб турибдики, бу рубойларда тасвир приёми, вази, радиф бир хил. Навоий рубойсида ҳижрон дардида ўртанган саргашта ошиқнинг нолаи зори поэтиклаштирилиб берилган. Шеърда айрилиқнинг адоқсиз оғриқлари қалқиб турибди. Бобир рубойсининг асосида ҳам айрилиқ ва ҳижрон туйғуси ётади. Лекин Бобир Навоий йўлидан бориб, ёлғиз ёрдан жудолик аламларини куйлаш билан кифояланмайди, балки бу ҳисга диёр фироқини ҳам уйғунлаштиради. Яъни маънога социал бўёқ бахш этади.

Хуллас, Бобир ўзининг рубойчиликдаги ижодий маҳоратини юксалтириш, бу жанрнинг тараққиётига, ўзбек классик шеърлятидаги равнақига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиш учун Навоийдан ўрганган, илҳом олган.

* * *

Бобир рубонётининг тематикаси бой. Шоир унда ҳаёт ва инсон қисматига оид жуда кўп фикр-ҳисларни қамраб олган. Лекин шоир рубойларининг марказий темаси — ишқ. Бобир муҳаббатнинг оташин куйчиси сифатида ўз рубойларида ишқий кечинмалар тасвирига кенг ўрин берган. Шоир ўзининг тил ва услуб жиҳатидан содда, жўшқин мусиқий тўртликларида эркин севгини мадҳ этади. Бобирнинг лирик қаҳрамони — ҳаётсевар, ҳассос инсон. У шоҳлиқдан ошиқликни устун қўяди. Унинг наздида маъшуқа — шоҳ, у — қул, маъшуқа — устун, у — забун, маъшуқа — қуёш, в — нурсиз тундир.

Шоирнинг рубойларида ифодаланган севги туйғулари жуда ҳароратли, самимийлиги билан ажралиб туради:

Хуш улки кўзум тушса сенинг кўзунга,
Бевосита ҳолимни десам ўзунга.
Бермай сўзума жавоб аччиғланасен,
Қалдинг мени муҳтож чучук сўзунга.

Бобирнинг муҳаббат мавзуидаги рубойларида маъшуқа «қуёш», «ой», «шоҳ», «масеҳ», «гул» образларига нисбат берилади. Ошиқнинг ички кечинмалари шуларга мурожаат, илтижо тарзида очилади. Бу жиҳатдан қуйидаги тўртлик характерлидир:

Келдим сенга юз умид била, эй моҳ,
Лекин ёздим юзингни кўрмай, юз оҳ,
Ҳамсуҳбати ҳамроҳни нетай бу йўлда,
Дардинг манга ҳамсуҳбату ишқинг ҳамроҳ¹²⁴.

Бобир рубойларининг катта бир қисми ҳижрон мотивида бўлиб, уларда ошиқнинг ҳижрондаги ўтли нолалари, изтироб тўла кечинмалари баён этилган. Бу ҳақда шоир бундай дейди:

Ҳажринг ғамидин оқибат ўлгум, қаро кўз,
Юз ғуссау андуҳ ила боргум, қаро кўз.
Васлинг била қилмадинг иложин, Бобир
Мушукулки фироқингда тирилгум, қаро кўз¹²⁵.

Аммо Бобирнинг ҳижрон мотивидаги рубойларининг ҳаммасини ҳам ишқ темаси билангина, яъни маъшуқадан айрилиқ оҳанглари сифатида талқин этиб бўлмайди. Чунки шоир ҳаётидаги мағлубиятлар, аламли ва қайғули ҳолатлар, ватандан жудолик кечинмалари ҳам асосан ҳижрондан шикоят тарзида баён этилган.

Қуйидаги рубойида худди шундай ҳолат кўзга ташланади:

Ҳижрон қафасида жон қуши дам қиладур,
Ғурбат бу азиз умрни кам қиладур.
Не нафъ битай фироқу ғурбат шарҳин,
Қим кўз ёши номанинг юзин нам қиладур¹²⁶.

Шеърнинг руҳи одатда шоирнинг аҳволи руҳиясига боғлиқ бўлади. Чунки мисралар йиғласа, ун тортса — бу аслда шоирнинг йиғлагани, шоирнинг фарёд чекканидир. Шунинг учун Муҳаммад Фузулий:

Мандан тамаъ этма фикри сонб,
Аҳволимадур сўзим муносиб,—

деб ҳаққоний айтган эди. Ҳақиқатда ҳам чин шоирнинг сўзи доимо аҳволига муносиб бўлади. Ёлгон ва сохталикдан кечиш — мана шоирнинг қадрини кўтарадиган фазилатлардан бири. Биз бу хусусиятни Бобирда ҳам кўрамиз. Бобирнинг ўзи ҳам бу ҳақда «Сўзумни ўқиб англайсан ўзумни», дейди. Бобир — поэзияни қалб тилмочига айлантирган шоирлардан десак, янглишган бўлмаймиз, албатта. Негаки, Бобир бутун ҳаёти давомида қайғусини ҳам, орзусини ҳам, шодликларини ҳам шеър билан баҳам кўрган

¹²⁴ Б о б и р. Девон, 147-бет.

¹²⁵ Уша асар, 143-бет.

¹²⁶ Уша асар, 170-бет.

шоир эди. Бобирнинг шеърлари орқали биз унинг аччиқ қисмати-дан огоҳ бўламиз; умр дафтарининг мухтасар мазмунларини ўқиймиз. Унинг қонли кўз ёшларини кўрамиз. Мана у бир маснавийсида нима деб ёзади:

Давлат ўтрусига мени солдинг,
Ғафлат уйқусига мени солдинг,
Бори аҳбобни қилиб масрур,
Бори аъзони айладинг мақхур.
Ота тахтида фориг ўлтурдим,
Бил, отам кўрмагани мен кўрдим.
Олти ой ичра олти тахт олдим,
Етти иқлима балки кўз солдим.
Дедим, эмди муродима еттим,
Билмадимки, ғалат хаёл эттим...
Яна маҳруми хонумон қилдинг,
Яна оворай жаҳон қилдинг...¹²⁷

Тарихдан маълумки, Бобир теурийлар сулоласининг ҳукмронлигини ҳалокатдан қутқазиб қолишга қаттиқ бел боғлаган ҳукмдор эди. Бироқ бу — «Ғафлат уйқуси»дай бир гап бўлганлигини у кейинчалик тушуниб етди. 12 ёшли ўспирин йигитлигидаёқ шоҳлик тожини кийган Бобирни тақдир урушлар, курашлар майдонига отди. Бобир Шайбонийга қарши саккиз йил жанг қилди. Охири Фарғона ва Самарқандни ташлаб, Афғонистонга юз бурди. Бобир ҳаётининг бу даврлари ҳақида қизи Гулбаданбегим шуларни ёзади: «Тўлиқ ўн бир йил давомида Мовароуннаҳр ўлкасида Чигатой, Теурий ва ўзбек султонлари билан шундай жанглар ва мудофаалар қилдиларки, уларнинг сонини баён қилишга қалам тили ожиз ва қесирдир.

Жаҳонгирлик бобида ҳазратимиз тортган қадар машаққат ва хатарлар кам кишиларга учраган. У Ҳазратга дуч келган уқубат ва хатарлар оз подшоҳларга дуч келган. ...икки юз киши пиёда, елкаларида чопон, оёқларида чорик, қўлларида таёқ бўлгани ҳолда, беяроқ худога таваккал қилиб, Бадахшон ва Кобилга қараб йўл олдилар»¹²⁸. Бобир Афғонистонда йигирма йилдан ортиқ муддат тахт тебратди. У Шайбонийхон вафотидан сўнг Самарқандни эгаллаган бўлса-да, аммо ҳокимиятни барқарор этолмай яна орқага чекинди. Ҳиндистен императори Иброҳим Лўдий устидан ғалаба қозонгунча қилич серпаб, от суришга мажбур бўлди. Бу серғалва ва сертўлқин умрнинг мазмун ва моҳиятини Бобир дард билан бундай ифода этди:

Даврон мени ўткарди сару сомондин,
Айирди бир йўла мени хонимондин.
Гоҳ бошимга тож, гоҳ балойи таъна,
Неларки бошимга келмади даврондин¹²⁹.

Бобир «Неларки бошимга келмади даврондин» деб ўқсийди. Аммо, у «даврондин» не уқубатлар, толесизликлар кўрган, «бир

¹²⁷ Уша асар, 207-бет.

¹²⁸ Гулбаданбегим. Ҳумоюннома. Тошкент, 1959, 24—25-бетлар.

¹²⁹ Бобир. Девон. 159-бет.

«Йўла хонумонидин» айрилган бўлса ҳамки, Мовароуннаҳрни қўлга олиш ниятидан қайтмайди. Ватан туйғуси, Бобир учун сўнгсиз умид, учқур хаёл бўлиб қолади. Бир муддат бўлсин, унинг хаёли севимли юртини тарк этмас, ватан жудолиги бутун умр унинг қалбини эзар эди. Бобир донмо ўз юртини эслаб қайғу чекади, она дийридан ажралганига афсус-надоматлар қилади:

Беқайд мену хароби сийм эрмасмен,
Ҳам мол йиғиштирур лаим эрмасмен,
Қобулда иқомат этти Бобир дерсиз,
Андоқ демангизларки, муқийм эрмасмен¹³⁰.

Бобир рубойларида ватан образи асосий ўрнини эгаллайди. У қаерда бўлмасин, ўз ёру дийрини эслаб, ватан соғинчида ўртанади, шоир назарида ватан — севимли ёр — маъшуқа қиёфасида гавдаланади. Шундай қилиб, Бобир лирикасида ёр ватан, дийр образининг синонимига айлантирилади. Шоир ватанни «ёр» образи орқали васф этиб, ундан жудолик жафоларидан нола чекади.

Эй боди сабо, айла Хуросонға гузар,
Мендин дегил ул ёри паришонға хабар,
Неча сафар ўз кўнглунг учун қилгайсан,
Эмди бизнинг учун айла бу ёнга сафар¹³¹.

Толе йўқи жонимға балолиғ бўлди,
Ҳар ишники айладим хатолиғ бўлди,
Ўз ерни қўйиб, Ҳинд сори юзландим,
Е раб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди¹³².

Шоир ватан висолига етмоқ иштиёқи билан баъзан умидли, баъзан ноумид, баъзан масрур, баъзан маҳзун хаёлларга борар, бу хаёлларни, кўнгиладарларини ҳазинлик билан шеърга соларди:

Неча бу фалак солғуси гурбатқа мени,
Ҳар лаҳза тугангусиз машаққатқа мени,
На чора қилай, нетайки, тенгри гўё,
Меҳнатни манга ёр этти, меҳнатқа мени¹³³.

Шуни ҳам қайд этиш керакки, Бобир қандай даражада ватанпарвар бўлмасин, у ватан тушунчасини тор тушунар, ёру дийрига бўлган муҳаббати ҳам шу каби чекланган эди. Чунки филология фанлари доктори Ҳ. Ёқубов таъкидлаганидек: «...Бобирнинг мақсади Темурийлар давлатини сиёсий жиҳатдан бирлаштириб, уни ўз ҳокимиятига бўйсундиришдан иборат эди.

Умуман, Бобир шеърларида ватан муҳаббатининг — ватан доғига, ёр висолининг — ёр фиरोқига, бахт лаззатининг — бахтсизлик ҳасратига, дўстлар суҳбатининг — ёлғизлик балосига, роҳат ва фароғатнинг — ташвишли кунларга, вафодорликнинг — бевафоликка, дўст ғамхўрлигининг — душман зарбасига, хурсандчиликнинг — аламли изтиробга айланиши Бобир хаётда ҳис қилган

¹³⁰ Уша асар, 143-бет.

¹³¹ Уша асар, 168-бет.

¹³² Уша асар, 155-бет.

¹³³ Уша асар, 160-бет.

қарама-қаршиликлар эди. Бу қарама-қаршиликларни сезган Бобир феодал воқеликдаги асосий синфий қарама-қаршиликни сира-сира англаб етган эмас»¹³⁴.

Бобир рубойларида инсоннинг инсонга нисбатан меҳр нурлари балқиб туради. Ҳаёт сабоқларини чуқур гидрок этган шоир, кишиларга қарата насихатомуз сўзларкан, уларни ҳамнафас ва ҳамқадам бўлишга чақиради:

Аҳбоб, йиғилмоқни фароғат тутунгиз,
Жамиятингиз борини давлат тутингиз.
Чун гардиши чарх будурур, тенгри учун,
Бир-бирни неча кунни ганимат тутингиз¹³⁵.

Шоир инсоннинг маънавий камолотини, аввало, унинг илм ва дониш соҳиб бўла олганлигида деб билади. Шунинг учун ҳам у илму урфоннинг моҳиятини эҳтирос билан қаламга олади:

Ким ёр анга илм толиби илм керак,
Ургангали илм толиби илм керак.
Мен толиби илму толиби илме йўқ
Мен бормен илм толиби, илм керак¹³⁶.

Бобир чин инсонийликни тараннум этиб, кишиларни табиатан софдил ва ҳалол бўлишга ундайди. Одамлар табиатида учрайдиган ёмон, номуносиб ҳислатларни қоралайди. Бобир рубойларида фалсафий-дидактик фикрлар шоирона эҳтирос билан қўшилиб келади.

Бу рубойлардаги маъно теран, ҳикматли. Шоир бу фикрларни ҳаётий хулосаларнинг фалсафий тезиси сифатида баён этади.

Бобир май мавзуидаги рубойлари воситасида ҳам, асосан, реал дунёга бўлган муҳаббатини ифодалаб, шодлик ва қувонч рамзи бўлган майга хайёмона руҳ бахш этади. Шоир майни реал дунёни севиш, умрни хуш ўтказишга, дунё ранжларини, нокаслар аламни унутувчи восита даражасига кўтаради. Гап май темасининг талқини устида кетаётган экан, «Бобирнома»даги қизиқ бир воқеани эслашга тўғри келади. Бобир ёзади: «Намоз дигар бўла Беҳзодийга келдук. Хазонлар асру ҳўб бўлуб эди. Хазон сайр асносида чоғирға майил ҳарифлар чоғир ангизи қила бошладилар, бовужуди маъжун. Чун хазонлар асру ҳўб бўлуб эди, хазон бўлгон дарахтларнинг тубида ўлтуруб чоғир ичилди»¹³⁷. Ҳақиқатан ҳам бу манзара киши қалбида маҳзун бир кайфият, ҳорғинлик уйғотади. Қайфиятни яхшилик учун эса май ичмоқ керак. Мана, Бобирнинг майхўрликдан кўзда тутган мақсадига доир реал бир факт. Шунинг учун ҳам Бобир «Бобирнома»да «чоғир мажлис» лари тузиб турганлиги ҳақида маълумот бериб боради. Аммо, Бобир бу билан ичкиликбозлик, қуруқ айш-ишрат ва кайф-сафо қилишни ўйлаган ва одамларни шунга чорлаган дейиш мумкин эмас. «Бобирнома»дан шундай сатрларни ўқиш мумкин: «...Чу

¹³⁴ Е қ у б о в Ҳ. Адабий мақолалар. Тошкент, 1970, 326-бет.

¹³⁵ «Девон», 145-бет.

¹³⁶ Уша асар, 158-бет.

¹³⁷ «Бобирнома», 312-бет.

менинг даъб ва тариқим андоқ эмас эдиким, ичмас кишига чоғир таклифи қилгаймен»¹³⁸, ёки: «...кичикликдан бери менинг шартим андоқ эдиким, ичмас кишига таклифе қилмағоймен»¹³⁹. Бобир ҳаётда кишиларни ичкиликка мажбуран ундамаганидек, бадмастликни ҳам кескин қоралаган. Қуйидаги лавҳа бунинг мисолидир: «Сешанба кунн Шоҳ Ҳасан Шоҳбек чоғир суҳбатига рухсат тилаб, Хожа Муҳаммад Али бошлиқ баъзи беклар била ичкиларни уйига элтди... Мен ҳануз чоғирдин парҳез қиладур эдим. Дедимки, ҳеч андоқ бўлмайдурким, мен ҳушёр ўлтуруб, жамъи чоғир иртикоб қилгайлар ва мен сопа-соғ туруб, бир бўлак ўзини масти шароб қилгайлар... Чинор боғининг эшигида солгон сураатхонанинг шарқи жануб сари ёнида кичикрак оққина уй тикилиб эди, гоҳи анда ўлтурур эдим, анда мажлис бўлди. Сўнгра Гиёс масхара келди, неча қатла мажлисдин мутояба тариқи била буюрулдиким, ихрож қилдилар. Охир шалойин бўлуб, масхаралиқ била мажлисда йўл топди. Турди Муҳаммад қипчоқ била мулло Китобдорни ҳам мажлисқа тиладук. Шоҳ Ҳасанга ва уйидаги мажлис аҳлига бу рубойини бадоҳатан айтиб йнборилди:

Аҳбобки базмида гулистон ҳусндур
 Пўқ лек алар базмида бизга дастур.
 Ул жамъда гар ҳузури жамъият бор,
 Юз шукур бу жамъ беҳузур эмастур»¹⁴⁰.

Демак, Бобирнинг фикрича, «Суҳбат ва чоғир ҳамсуҳбат ва ҳамкоса била хуштурким, била суҳбат тутқайсизким, била чоғир ич...» моқ¹⁴¹ керак. Шоир шароб ичиб, «шалойин бўлуб», масхаралиқни, умуман майга хуруж этишни кескин инкор этган. Яна бир мисол:

Май таркини қилғали паришондурмен,
 Билмон қилур ишимнию ҳайрондурмен.
 Эл борча пушаймон бўлуру тавба қилур,
 Мен тавба қилибмену пушаймондурмен»¹⁴².

«Яна ул рубой (юқоридаги рубой ҳақида — И. Ҳ.) ўтган йил айтилиб эди. (Бу 1526 йил воқеаларига тўғри келади). Филвоқиъ бу ўтган икки йилда чоғир мажлисининг орзу ва иштиёқи беҳад ва гоят эди, андоқким, чоғир иштиёқидин борлар йиғламоқ сарҳадиға етар эдим. Бу йил, алҳамду лиллоҳ, ул дағдаға тамом хотирдин рафъ бўлди. Ғолибо, таржимани назм қилмоғининг юмн ва баракатидин эди экин. Сиз ҳам (Хўжа Қалон кўзда тутилган — И. Ҳ.) тавба қилинг»¹⁴³.

Шарҳи берилган рубой бир қараганда май таркини қилиб, пушаймон бўлган кишининг «Сиз ҳам мабодо шу аҳволга тушманг» деган поэтик даъватига ўхшаб кетади. Бироқ шоирнинг

¹³⁸ Уша асар, 307-бет.

¹³⁹ Уша асар, 309-бет.

¹⁴⁰ Уша асар, 303-бет.

¹⁴¹ Уша асар, 431-бет.

¹⁴² «Девон», 169-бет.

¹⁴³ «Бобирнома», 431-бет.

мақсадидан келиб чиқадиған бўлсак, мутлақо бундай эмас. Лирик қаҳрамон бу ерда ўзининг иродасизлигини, мақсад йўлида собит тура ололмаётганини фош этмоқчи.

Шундай қилиб, Бобир май мавзундаги рубойларида маънавий гўзалликни, шахс камолотини, ҳаётий нашъаларни, одамлар аро ҳамнафасликни тараннум этган, майни улуғлаш орқали таркидунёчилик, бадбинлик, зоҳидликка қарши соғлом, умуминсоний ғояларни олға сурган.

* * *

Бобир рубойлари унинг поэзиясининг гултожи. Рубойларида: «Бобир ўз қарашлари, фикр ва туйғуларини фавқулодда содда ифодалайди. У яратган лирик образларнинг содда, самимий ва табиийлиги кишини ҳайрон қолдиради, уларни ўқиган киши асарнинг мазмунини чақишни ҳам, ёки ёлғиз музыкасидан завқланиб қўя қолишни ҳам билмай қолади...»¹⁴⁴. Бобир рубойларида музыка билан фикр, фикр билан музыка, манзара билан маъно, маъно билан манзара, хаёл билан туйғу, туйғу билан хаёл ҳайрон қоларли даражада уйғунлаштирилган. Шунинг учун ҳам унинг рубойлари ўқувчига кучли эстетик таъсир кўрсатади.

Бобир бу маҳоратга эришишда ўзигача шеърятда ишланиб келинган поэтик образ ва приёмлардан усталик билан фойдаланди. Бу — бир. Иккинчидан, Бобир рубойда кўпроқ ўз кечинмаларини, реал турмуш билан боғлиқ фикр-туйғуларини тасвирлаб берди. Шу маънода шоирнинг ҳаёти, ҳаётидаги маълум даврлари, кечинмалари рубойларидагидек бошқа бирор бир лирик жанрда ўз ифодасини топмаган. Масалан, у «Бобирнома»да 1527 йил воқеалари ҳақида фикр билдираркан, шундай ҳодисани ҳам эслатиб ўтади: «Якшанба кун муҳаррам ойининг ўн олтинчида иситтим, титрадим навбат-навбат бўлди. Йигирма беш-йигирма олти кунга тортти. Доруйи кор ичтим. Охир басит ярашти, уйқусизлиғ ва ташналиғдин бисёр ташвиш тортим. Бу мараз айёмида уч-тўрт рубой айтилди. Ул жумладан бири будур:

Жисмимда иситма кунда маҳкам бўладур,
Кўздin учадур уйқу чу ошом бўладур.
Ҳар иккаласи ғамим била сабримдек,
Боргон сайи бу ортадур, ул кам бўладур»¹⁴⁵.

Биз шоирнинг ўз шарҳи асосида ўша «мараз айёмида» айтилган рубойлари, гарчи юқоридаги рубойдан бошқаси «Бобирнома»да берилмаган бўлса-да, қуйидагилар эканлигини тахмин қила оламиз:

Ўт солди кўнгулга ранжу бегоблиғим,
Сув қилди бу хаста жонни беоблиғим.
Бу иккаласи агарчи бор муҳлику саъб,
Лек ўлтурадур тонггача беоблиғим»¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Ё қ у б о в Ҳ. Адабий мақолалар, 321-бет.

¹⁴⁵ «Бобирнома», 403-бет.

¹⁴⁶ «Девон», 170-бет.

Ёки:

Кўнглумда ўту икки кўзимда сувдур,
Мен хастага раҳм қилки, ҳолим будур.
Ғам кундузию фироқ шони янглиг,
Туну кун манга не қарору на уйқудур¹⁴⁷.

Кўринадики, шоирнинг бемор ҳолати, маҳзун кайфияти, ҳижрон ҳақида куйлашга асос бўлган. Шунинг учун ҳам Бобирнинг кўпгина рубойларидаги умумлашма фикрлари конкрет ҳолат, конкрет воқеа билан боғли эканлигини унутмаслик керак.

Бобир Самарқандда Шайбонийхондан энгилгандан сўнг Андижон тахтидан ҳам ажралиб қолади. Кейин у Тошкентга—хон тоғаси Юнусхон ҳузурига келади. Юнусхон унга яхши муносабатда бўлмайди. Шу фурсатлардаги изтиробли ҳолатлари ҳақида Бобир шундай ёзади: «Бу муддатким, Тошкентда эдим, хили қаллошлиқ ва хорлик тортилди: вилоят йўқ, вилоят умидворилиғи йўқ, навкар аксар тарқади... Дедимки, мундоқ душворлиқ била тирилгунча, бош олиб итсам яхши. Бу навъ хорлиқ ва зорлиқ била эл билгунча оёғим етгунча кетсам яхши... бош олиб кетмакка азм қилдим...» Бобир шу ҳолатдаги кечинмасини ихчам бир тарзда рубойида ҳам тасвирлайди. Мана ўша рубой:

Кўнгли тилаган муродиға етса киши,
Е барча муродларни тарк этса киши,
Бу икки иш муяссар ўлмаса оламда,
Бошини олиб бир сорига кетса киши¹⁴⁸.

Яна «Бобирнома»даги қуйидаги сўзларга диққат этайлик: «Доим хотирға етар эдиким, Ҳиндистоннинг бир улуғ айби будурким, оқар сув йўқтур. Ҳар ерда ўтлурушлуқ бўлса, чархлар ясаб, оқар сувлар қилиб, тарҳлиқ ва сиёқ ерлар ясаса бўлур. Ограга келгандин бир неча кундин сўнг ушбу маслаҳатқа Жўн сувидин ўтиб, боғ ерларини мулоҳаза қилдук. Андоқ бесафо ва хароб ерлар эдиким, юз кароҳат ва нохушлуқ била андин ўбур эттук. Бу ернинг макруҳлуғи ва нохушлиғидин чорбоғ хотирдин чиқди. Мундин ўзга мундоқ ёвуқ ер Ограда чун йўқ эди, неча кундин сўнг зарур бўлуб, бу ерга ўқ илик қўюлди. Ул улуғ чоҳким, ҳаммом суви андиндур, бунёд бўлди... Андин сўнг тош иморат олдидаги ҳавз ва толор бўлди. Андин сўнг «Хилватхона» боғчаси ва уйлари бўлди. Андин сўнг ҳаммом бўлди. Мундоқ бесафо ва бесиёқ Ҳиндга тавр тарроҳликлар ва сиёқлиқ боғчалар пайдо бўлди. Ҳар гўшада мақбул чаманлар, ҳар чаманда муважжаҳ гул ва настаринлар мураттаб ва мукаммал бўлди.

Ҳиндистоннинг яна уч ишидин мутазаррир эрдук: бир иссиғидин, яна бир гардидин, яна бир тунд елидин. Ҳаммом ҳар учаласининг дофии эрмиш. Гард ва ел худ ҳаммомда не қилур...»¹⁴⁹

Энди шоирнинг ҳаммом ҳақидаги рубойларига мурожаат қилайлик:

¹⁴⁷ Уша жойда.

¹⁴⁸ «Девон», 144-бет.

¹⁴⁹ «Бобирнома», 369-бет.

Ҳаммомки қилдим, кўрунгузким, айём
Ўхшатти анинг бори иши маиға тамом.
Кўз ёшию кўнгул ўти бирла мендин
Гулчеҳралар истабон юруйдур ҳаммом¹⁵⁰.
Ҳаммомки, то маскани жонона эмиш,
Анда парилар ҳуснига девона эмиш.
Ул худ паридур, борча мулозимлари ҳам,
Алқисса (ки) ҳаммом парихона эмиш¹⁵¹.

«Бобирнома»даги лавҳа билан рубойиларни муқояса этиб, қуйидагича хулосага келиш мумкин: Бобирнинг юқоридаги рубойилари (хусусан, биринчиси ҳақида қатъий шундай дейиш мумкин) Ҳиндистонда, янада аниқроғи, Аграда ёзилган. Шoir ҳаммом детали воситасида муҳаббат туйғуларини ифода этган.

Бобир рубойиларидан бирида ёзади:

Ашъорингким шеър оти то бўлғай,
Таъб аҳли анга волау шайдо бўлғай,
Ҳар лафзи дуру баҳри маънони анда,
Ким кўрди дурики, анда дарё бўлғай¹⁵².

Шoir бу рубойисида қуйидаги саволларга жавоб берганга ухшайди:

1. Шеърнинг таъсир қудрати нимада?—Таъб аҳлини шайдо қила билишда, соддароғи — шеърий ифоданинг жозибасида.

2. Шеърда лафз ва маъни қандай бўлиши керак?—Ҳар бир сўз дур каби тизилиб, маъно денгизини яратиши керак. Аммо, дур кўринган жойда дарё ҳам бўлаверади дейиш хатодир. Демак, сўзларни тартиблаштириб, қофия ясаш билан шеър яратилмайди.

Бобирнинг поэзияда кўзда тутган мақсади, кўркем формада, мазмун ва туйғуни тугал баён этишдир. Шу жиҳатдан ҳам мазкур рубойини Бобирнинг программ рубойиси дейиш мумкин.

Ҳақиқий ижод ҳамиша илҳом ва туйғудан бошланади, деган гап бор. Илҳом ва туйғудан маҳрум асар — жон ва жозибасиз нарса. Бунақа асарларни «ҳеч қанақа юксак ғоя, ҳеч қандай муҳим тема, техника, малака тирилтира олмайди»¹⁵³. Лекин чуқур билим, мустаҳкам назарий заминга таянмаган илҳом ҳам бебақодир. Шунинг учун буюк озарбайжон шоири Муҳаммад Фузулий илмсиз яратилган шеърни асоси йўқ деворга қиёслаб, «асоссиз девор ғоятда безътибор ўлур», деб эътироф қилган эди¹⁵⁴. Пешқадам Шарқ шоирлари бадий ижодда масаланинг ҳар икки жиҳатига ҳам таянганлар. Бу нарса уларнинг илми баде шартларини пухта ўзлаштириб, шеъриятда шакл ва мазмун мукамаллиги учун ёрдам берадиган хилма-хил лафзий ҳамда маънавий санъатларни изчил тадбиқ эта боришларида, айниқса яққол кўринади. Заҳриддин Муҳаммад Бобир тажрибалари ҳам бу жиҳатдан жуда эътиборлидир. Бобирнинг умуман Шарқ поэтикаси кўрсатма-

¹⁵⁰ «Девон», 154-бет.

¹⁵¹ Уша асар, 143-бет.

¹⁵² Уша асар, 150-бет.

¹⁵³ Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. 6-том, Тошкент, 1971, 285-бет.

¹⁵⁴ Муҳаммад Фузулий. Девон (дебоча). Тошкент, 1968, 20-бет.

ларига қандай муносабатда бўлганлиги нуқтаи назаридан, бизнингча, қуйидаги факт ниҳоятда характерлидир. Бобир аруз илмига бағишланган рисоласида шундай ёзади: «Таърих тўқуз юз ўн бирдаким, Султон Ҳусайн Мирзо Муҳаммад Шайбонийхоннинг даъфига азми жазм қилиб, тамом ўғлонларин тилатти, мени доғи тилаб эрди. Кобулдин Хуросонга мутаважжих бўлгонда йўл асносида Мирзонинг мавти хабари келди. Бовужуд бу хонаводанинг номусини қоралаб келиб, Мурғоб ёқасида Султон Ҳусайн Мирзолар била мулоқот қилдим... Ушал фурсатта Мир Атоулло Машҳадийнинг шеър санъийи итган «Бадойиъус-санойиъ» отлиқ рисоласи назарга келди. Муталлавин санъатда мундоғ дебтур: Рашид Ватвот нақл карда, ки Аҳмад Маншури мухтасаре сохта ва онро Хуршидий шарҳ карда ва номаш «Қанзул-ғаройиб» ниҳода ва жумлан он мухтасар аз ин абёти муталавинист. Ва дар онжо байте оварда, ки баса донад вазни онро метавон хонд. Аммо Рашид он байтро наёварда. Агар меёварад эввале мебувад, то мардумро таваҳҳуми газоф нашавад*. Анинг истибъодидин мутаажжуб бўлуб бу байтни айтилди:

Қошига боргали кўнгул ўзига келмади нетай,
Юзига тушгали кўзум кўзига илмади ул ой¹⁵⁵.

Бобир рисоласида муталаввин санъатида ёзилган шеърларидан бошқа намуналарни ҳам келтирган. Бобир классик поэтикадаги мавжуд санъатларнинг аксариятини рубойларида ҳам зўр дид ва эътибор билан ишга солади. Бобир рубойларида «кўп ва ҳуб» қўлланилган санъатлар орасида таносуб биринчи ўринда туради. Маълумки, таносуб шеърятда кечинмаларнинг яхлит манзарасини бериш, фикрни мантиқий интиҳосига етказиш, ҳис-туйғуларни бир ранг, бир тўлқинда кўрсатишга кенг имкон очади. Бугина эмас, таносуб шоирдан ихчам ва жонли тилда ёзишни, асосий мақсадга хизмат қилмайдиган ҳар қандай чеклинишлардан сақланишни қатъий талаб қилади. Бобир рубойларида таносуб мана шундай функцияларни бажаришга бўйсундирилганлиги билан диққатни тортади.

Сен гулсену мен ҳақир булбулдурмен,
Сен шуъласену ул шуълага мен кулдурмен,
Нисбат йўқтур деб ижтиноб айламаким,
Шаҳмен элга, вале санга қулдурмен¹⁵⁶.

Бу рубой буюк туйғу — муҳаббат ҳақида. Шеърдаги фикр маъшуқани гулга қиёслашдан бошланади. Таносуб қондасига кўра, энди шеърга маъно томонидан шу сўзга улфат бўла оладиган сўз ё образни олиб кириш керак. Бу унча мушкул иш эмас. Адабий

* Таржима: Рашид Ватвот нақл қилиб, Аҳмад Маншури эса мухтасар тузиб ва уни Хуршидий шарҳлаб, номини «Қанзул-ғаройиб» деб қўйди. Абёти муталаввин ўша мухтасар жумласидандир. Ва унда байт келтирилиб, унинг вазнини билса ўқиши мумкин эди. Аммо Рашид ўша байтни келтирмаган. Агар келтирганда биринчи буларди, одамда шубҳа туғилмасди — И. Ҳ.

¹⁵⁵ Б о б и р. Мухтасар. Тошкент, 1971, 44-бет.

¹⁵⁶ Б о б и р. Девон, 162-бет.

анъанага биноан, «гул»га «булбул»ни ёндаш келтириш мумкин. Бобир ҳам шу таомилни бузмай, мисрани «Сен гулсену мен ҳақир булбулдурмен» деган тарзда тузади. Демак, биринчи мисрадаги гул ва ҳақир булбул мафҳумларининг ёнма-ён келишида таносуб санъати бевосита ўз функциясини бажарди. Энди иккинчи сатрга эътибор қилайлик. Шоир гул ва ҳақир булбул нисбати билан боғлиқ гапни ривожлантириб, маълум бир поэтик хулосаларга келиши мумкин эди. Шу йўлдан борганда ҳам Бобирнинг кўркам бир рубойий яратишига шубҳа йўқ. Бироқ у ўз бадийий ниятига параллел таносублар орқали эришмоқчи. Мана ўша гап: «Сен шуъласену ул шуълаға мен қулдурмен» — бу фикр ана шу эҳти-ёждан туғилган. Маъшуқа васфидаги шуъла ташбиҳи яхши. Ошиқнинг «кулдурмен» дейиши ҳам умуман олганда эътирозга сабаб бўла олмайди. Бироқ бу ерда эътирозли бошқа гап туғила-ётир. Гул, ҳақир булбул; шуъла, кул — ахир булар ўртасида ман-тиқий боғланиш йўқ-ку! Наҳотки, шоир таносуб санъати талабларини унутган бўлса? Йўқ, бундай эмас, Бобир гўё атайлаб йўл қўйган хатосидан гап чиқармоқчи:

Нисбат йўқтур деб ижтиноб айламаким,
Шаҳмен элга вале сенга қулдурмен.

«Нисбат йўқтур деб ижтиноб айламаким» деган гап, бизнинг назаримизда, ёлғиз ёрга эмас, шеърхон ва шеършуносга ҳам қаратилган бўлиб, изоҳ характериға эга. Бу билан шоир таносуб шартларини эсдан чиқармаганлигига ишорат қилиб, усталик билан шеършунос таъналаридан ҳам ўзини халос этади. Бизга айтишлари мумкин. Хўш, охириги мисрада ёндош келтирилган «шоҳ» ва «қул»ни мазмунан бир туркумдаги сўзлар деб бўладими? Ҳозирги ҳолатида бўлади. Чунки шоир ишқ олдида шоҳу гадо, ҳокиму қул — булар мутлақо нисбий тушунчалардир, деган умуминсоний бир фалсафани олға сураётир.

Рубойий шаклан кичик жанр бўлса-да, унда таносубнинг тўла ҳадбиқ қилиниши анча сийрак учрайдиган ҳодисадир. Санъаткорлик малакасиға эга бўлган маҳоратли шоиргина бу ишнинг уддасидан чиқиши мумкин. Бобир тажрибалари ушбу ҳақиқатни тасдиқлашга қодир. У ёзади:

Ишванг била, гамзангнию нозингниму дей?
Жавринг била сўзунгу гудозингниму дей?
Сўзунг, қилинги, навозишингму этай,
Овозу усулингнию созингниму дей?¹⁵⁷

Бу шеър ортиқча изоҳ талаб қилмаса керак. Шоир сатрларга гўё сўз дурларини териб чиққан. Улар мазмунан бири иккинчисини қувватлайди, тўлдиради, моҳиятда бераҳм ёрнинг нозу истиғноларини таъкидлайди.

Албатта ҳар қандай бадийий санъат шоир учун бир восита. У ҳеч қачон мақсад бўлмаган, бўла олмайди ҳам. Афсуски, бу со-

¹⁵⁷ Ўша асар, 157-бет.

ҳада қилинган баъзи илмий ишлар ўқувчида бошқача таассурот туғдиради: у ё бу шоир гўё шеърни қандайдир бадий санъатни қўллашга моҳирлигини кўрсатиш учунгина ёзган; гўё шоирнинг шундан бўлак нияти бўлмаган; гўё шоирнинг маҳорати ўз моҳиятига кўра санъатбозликдан иборат. Аслида чиннакам ижодкорлар бундай юзаки нуқтан назардан мутлақо йироқ бўладилар. Улар шаклнинг ролини камситмаган ҳолда эҳтиросга бой мазмун учун курашадилар. Саёз маъноли асар, у қанчалик гўзал шаклга эга бўлмасин, шоир унда қанчалик гўзал бадий усул ва воситаларни қўлланмасин, улуғ шоирларимиздан бирининг таъбири билан айтганда, нари борса «Лой қўғирчоққа атлас уст-бош кийгизгандек гап» бўлади. Истеъдодли санъаткор эса бундай бедодликка тоқат қила олмайди. У «Санъату ранги қўй, сўзда керак дард ила сўз» (Алишер Навоий) деб талаб қилади. Бобир ҳам шундай эстетик идеалга содиқ ижодкорлардан. Бобир ясама ранг, сохта санъатбозликни шеърнинг бўйнидаги сиртмоқ деб билган. Шунга кўра бадий санъатлар Бобир рубойларида чуқур ва жонли фикрлар ифодаси учун хизмат эттирилган.

Бобир шеърятининг характери белгиларидан бири — бу унинг табиатга яқинлигидир. Ҳассос шоир қалби донмо табиатга меҳр-муҳаббат ҳислари билан тўла. Бугина эмас, у табиатдан шеърларига ранг ва жило ахтаради. Дил куйларини табиатнинг серхаёл, кенгқанот ва улуғвор оҳангларига мослаб чалиш орзуси билан яшайди. Бундай фазилат Бобир таланти учун ҳам хос эди. «Бобирнома»да келтирилган фактлардан маълум бўлишича, табиат манзараларини бағоят жўшқин завқ билан идрок этган шоир, ҳатто ўзининг қатор ғазал ва рубойларини тўғридан-тўғри ям-яшил дарахтзорлар, лолага бурканган қир-адирлар, хазонга кў-милган боғ-роғлар бағрида туриб яратган. Бу ҳақда унинг ўзи «Бобирнома»да анча маълумотлар қолдирган. Мана, шулардан бири: «Баҳорлар Борон ёзиси ва Чоштуба ва Гулбаҳор доманаси бисёр хўб бўлур. Сабзаси Кобул вилоятининг ўзга ерларига боқа, хили яхши бўлур, турлук-турлук лолалар очилур, бир қатла лола анвоини буюрдумким, санадилар, ўттуз тўрт навъ лола чиқти, нечукким бу ерларни таърифида бир байте айтилиб эди:

Сабзау гуллар била жаннат бўлур Кобул баҳор,
Хосса бу мавсумда Борон ёзисю Гулбаҳор.

Ушбу сайр келганда бу ғазални тугаттим:

Менинг кўнглумки гулнинг гунчасидек таҳ-батаҳ қондур,
Агар юз минг баҳор ўлса очилмоғи на имкондур»¹⁵⁸.

Мазкур фактнинг яна бир муҳим томони бор. Юқорида келтирилган икки байт шеърнинг биринчисида шоир манзара тасвирини бериб шу орқали ўқувчи ҳис-туйғуларини ҳаракатга солади. Кейинги байт бошқача характерга эга. Унда шоир табиатга боқиб туриб, қалбига нигоҳ ташлайди. Табиат таъсирида туғилган субъ-

¹⁵⁸ «Бобирнома», 265-бет.

ектив эҳтиросларини, яъни «гулнинг гунчасидек таҳ-батаҳ қон»га ботган кўнгул дардини тасвирлайди. Бобирнинг рубойлари орасида табиат илҳомлари билан яратилган шеърлар анчагина. Бобирнинг табиат илҳомлари билан ёзилган рубойларида шодлик, ҳаётчан майлларга даъват кайфиятлари устушлик қилади:

Хотирни баҳор фаслида гашт оладур
Кўз нурини ранги лолау дашт оладур.
Ҳуш улки толаларда юруб сайр этса,
Бу фаслдаким латифу дилкаш толадур¹⁶⁹.

Бу — гоёвий-бадний жозибаси зўр бир рубой. Чунки унда ҳиссиёт билан йўғрилган инсоний кайфият, ҳаётний маъно бор. Шоир гўё лоладан ранг олиб «латифу дилкаш» манзара чизади. Рубойини ўқиганда киши баҳорнинг хушбўй ва эрка нафасини сезгандай бўлади. Юрак «толаларда юриб сайр» этиш ҳавасида орзиқади. Аслида маҳорат дегани шу бўлади. Маҳорат ҳаммавақт конкретлик билан узвий боғлиқ. Юқоридаги рубой конкрет фикр билан бошланиб, шу принципа хотимланади. Бунга эришишда эса шоирга таносуб санъати жуда қўл келган. Рубойидаги ҳар бир сўз ўз ўрнида, фикр сўзларнинг мустақкам алоқаларида ривожланиб боради. Шунинг учун ҳар бир мисра олдингисининг маптикаий давоми бўлиб юзага келган. Баҳор фаслидаги гашт «хотир» билан боғлиқ. «Кўз нури» иборасини лолау даштдан ажратиб бўлмайди. Айни пайтда баҳор фаслидаги «гашт» тезиси бўлмаганда кейинги сатрдаги фикр қанчалик ҳаётний бўлмасин, муаллақ қолган бўларди. Худди шу гап кейинги байтга ҳам тегишлидир. Умуман, шеърнинг муваффақиятли чиқишида таносубнинг муносиб ҳиссаси бўлган.

Атоулло Ҳусайний таносубдан холи камдан-кам шеър топилшини ёзади. Бу гап беҳиз айтилмаган эди. Бадний ижодда бу санъатни қўллашнинг классик намуналарини Ҳофиз Шерозий, Саъдий, Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий шеъриятида кўплаб учратиш мумкин. Умуман, санъат ва адабиётда бўлганидек, ундаги бадний восита ва усуллар ҳам доимо ўзгариб, имконият доираларининг кенгайиб боришини тақозо этади. Бобир бу йўлда ҳам самарали меҳнат қилган. Бобир нома — рубойларида айрилиқ ва соғинч туйғуларини кучайтириш, эмоционал мазмун бахш этишни аксар таносуб зиммасига юклайди. У рубойларидан бирида ёзади:

Номангки тириклигим нишони эрди,
Ҳар сатри ҳаёти жовидоний эрди,
Ҳар лафзида ошкор юз ҳарфи вафо,
Ҳар ҳарфида юз меҳр ниҳоний эрди.

Бу тўртликда лирик қаҳрамон дилда мактуб олиш муносабати билан туғилган ҳасрат аралаш шодлик туйғулари тасвир этилган. Биринчи мисрада шоир ўша мактуб моҳиятини характерловчи умумий тезисни баён этади. Одатда бирор бир масаланинг туб

¹⁶⁹ Бобир. Девон, 162-бет.

ўзаги очиладиган бўлса, у ё умумлаштирилади ёки деталлаштирилади. Бобир мазкур шеърда кейинги вариантни қўллаган. Шунинг учун нома ҳақидаги фикр аввал унинг «ҳар сатри»га, кейин «ҳар лафзи»га кўчирилиб, ниҳоят, «ҳар ҳарфи»га билдирилган субъектив муносабат билан яқун ясалади. Бу ерда ҳеч қандай тасоддийлик йўқ, албатта. Рубойидаги ҳар бир сўз таносуб қондалари асосида сатрларга тизилган. Шунинг учун ҳатто биринчи мисрадаги «тириклик», иккинчи мисрадаги «ҳаёт», учинчи мисрадаги «вафо» ва охириги қатордаги «меҳр» сўзлари ўртасида ҳам бузилмас мантиқий мувофиқлик мавжуд. Қуйидаги рубойида эса таносубнинг янада гўзал ва мумтоз намунасига дуч келамиз:

Ул хатки, анда сени мен ёд этгаймен,
Кўз оқида кошки савод этгаймен.
Киприклардин анга қалам рост қилиб,
Кўз қорасидин анга мидод этгаймен.

Дунёда орзу ва ниятдан кўпи бўлмайди. Аммо бунақа шоирона орзу камдан-кам учрайди. Бу — ҳижрон ўтларида қалби ёнган интизор одамнинг орзуси. Шоир ўз таассуротини моҳият даражасида кучайтириб кўрсатиш учун таносуб санъатига таянади. Бунинг ҳақиқатига етиш учун рубойидаги мисраларни бир-бир кўздан кечириб кифоя: 1. Мен хат ёзиб сени ёд этаман. 2. Қани эди шу хатни кўз оқида битсам. 3. Шунда киприклардан қалам ясардим. 4. Сиеҳи эса кўз қаросидин бўларди. Энди тўртликдаги сўз ва ибораларнинг ўзаро мантиқий муносабатига эътибор қилинг: хат тушунчасисиз кўз оқини тасвир доирасига киритиб шунинг мумкинмиди? Ёки киприк — қалам, кўз қароси — сиеҳ — буларни рубойидаги умумий тезисдан ажратиб кўринг-чи! Демак, шоир таносуб воситасида шакл томондан ҳам, мазмун жиҳатидан ҳам рубойга яхлитлик бахш этган.

Бобир рубойларида фақат таносубни эмас, талмеҳ, игрок, тажохул-ул орнф, ибҳом, ташбеҳ, тарсе санъатларини ҳам дид билан қўллаган. Лекин шоирнинг таносубдан кейинги севган санъати — бу тазодир. Бу жиҳатдан қуйидаги рубой айниқса, эътиборга сазовор:

Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидур.
Яхши киши кўрмагай ямонлиғ ҳаргиз,
Ҳар кимки ямон бўлса, жазо топқусидур.

Шоир инсон ҳаётинга хос муҳим бир фалсафани тазод ёрдамида ёритиб берган. Чунончи: Вафо қилган киши жафо кўрмайди; жафо қилган одам вафо топмайди; Яхшиликнинг оқибати ёмонлик бўлиши мумкин эмас; ёмон киши жазосини олади. Бу ерда вафoning «жафо»га, «яхши»нинг «ёмон»га зид келтирилиши тазод талаблари билан амалга оширилгандир.

Шундай қилиб, Бобир рубойларида мазмунни мухтасар, жозибador шаклларда ифодалаш учун бадий санъатлардан маҳорат билан фойдаланган. Хуллас, юқорида айтилган фикрлардан хулоса чиқариб айтиш мумкинки, Бобир рубойларининг асосида

инсон ва ҳаёт мадҳи ётади. Тематик кенглик шоир рубойларининг асосий фазилатларидан ҳисобланади. Бобир бу жанрда реалистик тенденцияларни кучайтирди. У ўз рубойларида жанр қонуниятларини, композицион усулларни эсдан чиқармаган ҳолда жуда кўп бадий санъатларни моҳирлик билан қўллади.

АДАБИЙ ЖАРАЁН ВА ЖАНР МАВҶЕИ

Рубойининг XVI—XIX асрлардаги тараққиёти Хожа, Ҳувайдо, Мунис Хоразмий, Муҳаммад Ризо Огаҳий, Комил Хоразмий, Аваз Утар сингари шоирларнинг номлари билан боғлиқдир. Бу шоирлар рубойчиликда Алишер Навоий ва Бобир анъаналарини давом эттириб, мазкур формадаги шеърларида ишқий, фалсафий, ахлоқий-дидактик ғояларни куйлашга интилдилар.

Подшохожа бинни Абдулваҳобхожа ўзбек адабиёти тарихида сезиларли из қолдирган ижодкорлардан бири. Хожа XV аср охири ва XVI асрнинг сўнгги чорагигача яшаб ижод қилган. У асосан насрий ҳикоялар ёзиш билан машғул бўлган. Унинг кичик насрий ҳикоялардан таркиб топган «Мифтоҳул-адл», «Гулзор» асарлари муаллифнинг насрда ўзига хос истеъдод пайдо қилганлигидан далолат беради. Хожа бадий ижодда Низомий, Абдурахмон Жомий, Навоий, хусусан Шайх Саъдий каби буюк санъаткорларга эргашди. Уларнинг ижтимоий, ахлоқий қарашларини ўз даври талаблари асосида митти ҳикояларида бадий ифодалаб берди. Бу ерда Хожа услуби билан боғлиқ муҳим бир белгини таъкидлаб ўтиш керак бўлади. Хожа улuf санъаткорларга эргашиб, улар олға сурган прогрессив ғоялар таъсирида ўзбек адабиётига Саъдийнинг «Гулистон» типидagi асарини олиб кирди. Бу ўзбек адабиёти тарихида кўп жиҳатдан янги ҳодиса эди. Хожагача ўзбек адабиётида кичик ҳажмдаги ҳикоялар яратилган бўлса ҳам, улар назмда ёзилган эди. «Хожа эса, Саъдий «Гулистон»и формасига амал қилиб, ўз асарларида кичик, ибратли ҳикояларни келтирди, улардан лирик хулосалар чиқарди ва ўз саъдиёна ҳаёт тажрибаларини, билимини ўртага ташлади»¹⁶⁰. Муаллиф ҳикоятларни лирик хулосалашда қитъа, ғазал, маснавий билан бир қаторда рубой жанридан ҳам ўринли фойдаланган. Бу рубойлар ҳикоя мазмунини умумлаштириш, ўқувчига қиссадан чиқариладиган ҳиссаларни ихчам ва ёрқин поэтик бўёқларда етказиш учун хизмат қилади. Шунга кўра келтирилган ҳар бир рубой конкрет ҳикоя композициясининг узвий бир қисминни ташкил этган бўлиб, моҳиятда ўша ҳикоянинг асосида турган бош маънонинг пухта тасвирланшига бевосита ёрдам беради.

Хожа — шоирлик диди камол топган ижодкор. У поэзиянинг қудрати фикрда эканлигини яхши фаҳмлаб сўзга ҳассослик билан

¹⁶⁰ Мирза аҳмедова М. Хожа (ҳаёти ва ижоди). Тошкент, 1975, 127-бет.

лан муносабатда бўлади. Бу даъвони Хожанинг «Мифтоҳул-адл», «Гулзор» асарларида келтирилган тўртликлари ҳам бемалол тасдиқлайди.

Хожанинг мана бу рубойида ишқий кечинма баёни берилган. Ошиқ севикли ёрининг ҳусну малоҳатини шоирона сўзлар билан шундай таърифлайди:

Ой десам юз қатла ойдин яхшироқ юзи анинг,
Шаккар илан шаҳддин ширин эрур сўзи анинг.
Бир назарда душман бадҳоҳни айлар муте,
Ишваю ноз ила гар боқса қора кўзи анинг¹⁶¹.

Бу шеърда туйғу ҳам, фикр ҳам, самимий оҳанг ҳам, инсон қалбига ором бахш этувчи поэтик жозиба ҳам — ҳамма-ҳаммаси ўз аксини топган. Мана шунинг учун ҳам шеър ўқувчи дилига тез ўрнашади. Бундай фазилатларни шоирнинг панд-насиҳат руҳида айтилган рубойларида ҳам кўрса бўлади. Мисол:

Поранж суйн базм ичда мул бўлмас,
Ҳар шўра ниҳол қобили гул бўлмас.
Юз минг йил гар фароғ ила тутса мақом,
Ҳаргиз чаман ичра зог булбул бўлмас.

Ҳақиқий илҳом билан юракдан айтилган гап ҳеч вақт ўз қиматини йўқотмайди. Юқоридаги шеърларда ифода этилган маъно бунинг яхши мисолидир. Халқимизда «Тикан гул бўлмас, зог — булбул» деган ҳикмат бор. Бу ҳикмат минг йиллар давомида тилдан-тилга ўтиб келади. Лекин мана бугун ҳам у ўз маъно кучини йўқотгани йўқ. Хожа ҳам шеърига халқнинг шу доно сўзларини асос қилиб олиш билан, унга эскирмас бир руҳ бахш этган. Биз буни шоирнинг иккинчи тўртлигини ўқиганда ҳам аниқ ҳис этамиз.

Навоий ва Бобирдан сўнг жуда кўп классик шоирларимиз рубойинавсликда ўз кучларини синаб кўрганлар. Лекин ростини айтганда, улар орасидан бу соҳада дурустроқ натижаларга эришганлари кам топилади. Адабиётимиз тарихида рубой жанрида муваффақият топган шоирлар орасида — Хожаназар Ғойибназар ўғли Ҳувайдо ижоди ажралиб туради. Тўғри, Ҳувайдо дунёқарашини кўп томондан мураккаб ва анча зиддиятли бир шоир. Тадқиқотчиларимиз унинг шеърларида мистик кайфиятлар, ҳазин ва ғамнок туйғулар баъзи-баъзида устиворлик қилиб туришини ҳаққоний қайд қилишади. Бироқ Ҳувайдо рубойларида биз шоир ижодининг кўпроқ мусбат қирраларига дуч келамиз. У рубойларида ҳаёт шодликларига қалби ошно, дардли ошиқ ва замонасига нисбатан анча юксак савияли шахс сифатида гавдаланади. Ҳувайдо рубойларининг тили содда, рангдор ва зўр эмоционал таъсирга эга. «Поэзия тили — бу қалб тили, руҳ тили» (Р. Тагор) деган гап Ҳувайдо рубойларига жуда мос келади. Бадий ижоднинг бу жабҳасида Ҳувайдонинг Навоий, Бобир каби улуғ санъ-

¹⁶¹ Подшоҳўжа. «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор»дан. Тошкент, 1962, 54-бет.

аткорларга эргашганлигини сезиш қийин эмас. Шунинг учун унинг ижодида тасвир приёми, образ характери, шакл белгилари ва оҳангдорлиги жиҳатидан Навоий ё Бобир рубойларига ўхшаш тўртликлар топилиб туради. Масалан, Ҳувайдонинг:

То бодаи ишқинг ила маст ўлмишмен,
Лаълинг ҳавасила майпараст ўлмишмен,
Сун бодаи муфриҳни манга, эй соқий,
Андухи хумори зери даст ўлмишмен¹⁶²,—

шеърни Алишер Навоийнинг мана бу рубойси таъсирида яратилганлигини тахмин қилиш мумкин:

Зулфинг гириҳиға пойбаст ўлмишмен,
Лаълинг майидин бодапараст ўлмишмен.
Ул майин ичиб йўлунгда паст ўлмишмен,
Ҳай-ҳай не дедим, магарки маст ўлмишмен.

Ҳатто, бу шеърларда қофия, радиф, оҳангдан ташқари баъзи мисралардаги фикр айнан ўхшаш келади. Навоий «Лаълинг майидин бодапараст ўлмишмен» деса, Ҳувайдо «Лаълинг ҳавасила майпараст ўлмишмен» дейдики, бу ерда ҳеч қандай фикрий ўзгариш сезилмайди. Худди шундай ҳол Бобир ва Ҳувайдо шеърлари муқоясасида ҳам кўзга ташланади.

Ҳувайдо реал ҳаёт шодликларини севган шоир. У ёр ишқи билан нафас олишни, май ичиб хуррам умр кечиришни ҳар нарсадан афзал кўради. Шу маънода Ҳувайдо рубойларининг марказий масаласи — ишқ ва май ғояларидир. Мана бу тўртликда шоир маҳбуба билан майхўрлик қилиб, гулзор саҳнида мутриб оҳангларидан дилдан андуҳни кам этишни ташвиқ қилиб, ёзади:

Бу фасли шароб айшу ҳамдам яхши,
Маҳбубу пиёла хуррам яхши,
Гулзор очилиб саҳнида мутриб бирла,
Андухи дилингни айламак кам яхши¹⁶³.

Ҳувайдо рубойларида маъшуқага ёлбориш, сиғиниш, ундан шафқат ва мурувват исташ оҳанглари ўрин олган. Шоир майга хуруж қилишни ҳам, нола тортишни ҳам маъшуқасининг бағри тошлигидан деб шарҳлайди:

Май ичмакима лаъли париваш боис,
Нолонлигимға орази дилкаш боис,
Аҳбоб паришонлигимға сўрса сабаб,
Мен айтаман: ул зулфи мушавваш боис¹⁶⁴.

Ҳувайдо ўз таъбири билан айтганда, «завқ аҳлига ҳамдаму ҳамроз» бўлган шоир. У ҳаётий завқни куйлайди. Она табиат, реал турмуш гўзалликларидан завқ оладиган кишиларга хос ҳис-туйғулар ҳам унинг эътиборидан четда қолмайди. Шу маънода Ҳувайдо руҳиятида табиатга яқинлик белгилари борлигини айтиш мақсадга мувофиқ бўлурди. Шоирнинг «Базм этмакка боғ ила

¹⁶² Ҳ у в а й д о. Танланган шеърлар. Тошкент, 1961, 93-бет.

• ¹⁶³ Уша асар, 93-бет.

¹⁶⁴ Уша жойда.

Баҳорон яхши» мисраи билан бошланадиган рубойси фикримизнинг далили бўла олади:

- Базм этмакка боғ ила баҳорон яхши,
Май ичмакка мавсуми гулистон яхши.
Булбулсифат олдида фиғон этмакка
Бир орази гул, лаблари хандон яхши.

Хуллас, Ҳувайдонинг рубойчиликдаги тажрибалари ғоявий-бадий жиҳатдан анча қимматлидир.

Хожа XVI асрнинг иккинчи чорагида, Ҳувайдо эса XVIII асрда яшаб ижод этган эди. Бу икки орада жуда узоқ бир масофа ётади. Бироқ бу ўтган давр оралигида рубойида ижод қилган шоирлар қанча сийрак бўлса, XVIII асрдан то XIX аср бошларигача бўлган ўзбек адабиёти тарихида ҳам рубойи формасидаги шеърлар кам учрайди. Бунинг сабаби эса, ҳар бир конкрет давр руҳи, адабий ҳаётнинг умумий йўналиши билан изоҳланмоғи керак. Чунки ҳеч қандай жанр шунчаки тақлидчилик, бир икки қаламкашнинг муваффақияти туфайли эмас, В. Г. Белинский айтганидек, «умумий эҳтиёж ва даврнинг ҳукмрон руҳи» туфайли ўз мавқени тиклайди. Бу жиҳатдан рубойи ҳаммавақт ҳам омади юришган жанр деб бўлмайди. XVII—XVIII асрларда ҳам ўзбек шеърлятида ғазал етакчи жанр бўлиб қолди. Шоирларимиз ғазалчиликда Алишер Навоий, Муҳаммад Фузулий анъаналарини давом эттирган ҳолда, энди бу жанрни ишқ-муҳаббат темасини куйлаш доирасидан олиб чиқиб, унга сатирик маъноларни олиб киришга ҳаракат қилдилар. Натижада ғазалда сиёсий ҳаётга муносабат, мавжуд тузумнинг ярамас иллатларини фош этиш руҳи мустаҳкам ўрин ола борди. Шунга яқин ҳолатлар XVII—XVIII аср ўзбек қасидачилигида ҳам кўзга ташланди.

XVIII аср ўзбек шеърлятида дoston жанри кенг ўрин эгаллайди. XVIII асрнинг охири, XIX асрнинг биринчи ярмида Қўқон ва Бухорода традицион сюжетлар асосида дostonлар яратишга эътибор берилди. Хоразм адабий муҳитида эса шеърлят тарихий асарларни таржима қилиш, йирик дostonлар ёзиш билан қўшиб олиб борилди. Шундай бўлса-да, хоразмлик етук шоирлар ижодида рубойи жанри кенг қўлланилган. Натижада Хоразм адабий муҳитида етишган бир қатор санъаткорлар ижодида рубойи жанри кенг қўлланила бошланди. Рубойида яхшигина ютуқларга эришган шоирлардан бири Шермуҳаммад Авазбий ўғли Мунис бўлиб, унинг девонидан эликка яқин рубойи ўрин олган. Бадий ижодда масаланинг моҳиятини сон белгиламайди, албатта, Гап сифатда. Мунис рубойларининг сифати устидаги гапни қуйидаги фикрлар билан бошлаш тўғри бўлади. Мунис рубойларидан бирида шундай дейди:

Сўз ичра Навоийки жаҳонгирдурур.
Мунисга маоний йўлида пирдурур...

Албатта, Мунис бу гапни бутун ижодини назарда тутиб айтган. Лекин улуғ Навоий анъаналарига содиқлик, уларни ижодий ўз-

лаштириш ва давом эттириш тенденциялари шоир рубойларида ҳам равшан кўриниб туради. Мунис ишқий кечинмаларни жонли оҳангларда куйлайди. Бу бежиз эмас. Чунки унинг ошиқ қалбида хаёлий бир аланга ёнади. Ва ҳақли равишда:

Кўнглум ўтидин сипеҳри хазро ёнадур,
Оҳим тафидин боли малак чурганадур.
Ут ичра самандарки топар эрди ҳаёт,
Кўр шуълаи ишқимда нечук ўртонадур¹⁶⁵.—

дейди шоир. Уқувчи мана шу аланга тафтини Муниснинг ҳар бир рубойида сезиб туради. Бу — шоир учун яхши фазилат. Мунис шеърларида ўз даврдан шикоят, норозилик оҳанглари баралла эшитилади. Даҳр элидин меҳру вафо кўрмаган шоир, оғир қайғу билан шундай ёзади:

Инсондин ўзунга ошно қилма талаб,
Жон фарқиға шамшири бало қилма талаб,
Маҳбублиқ истасанг бўлурсен мардуд,
Қоч жавру жафосидин, вафо қилма талаб.

Мунис Хоразмий рубоиётида реализмга мойиллик зўр. Унинг тўртликларининг асосида турган фикр ва туйғулар баъзи ҳолларда шоир яшаган давр руҳига мос, реал ҳаёт эҳтиёжлари билан узвий боғлиқ тарзда кўринади. Маълумки, Мунис бир қанча муддат Хива хони Авазбий иноқ саройида хизмат қилади. Шоир Элтузар ва Муҳаммад Раҳим I ҳукмронлиги даврида ҳам Хива хонлиги ишларига жалб қилинган эди. Мунис сарой муҳити маънавий ҳолатининг барча тубан жиҳатларини ўз кўзи билан кўрди. Саройдаги жирканч муҳит, амалдорлар ўртасидаги фисқу фужур, адолатсизлик шоир қалбида дард, алам, изтироб туйғуларини уйғотди. Мунис ўзининг саройга яқинлашувини, шуҳрат ва мансабнинг қули бўлиб қолган амалдорлар билан муносабатда бўлганлигини:

Мунисдуру ихтиёр ила хор ўлмоқ,
Куч бирла мазаллатга сазовор ўлмоқ.
Озодалиқ оромгоҳидин ром этиб,
Ҳар дунга мулозим ила ёр ўлмоқ¹⁶⁶.—

дея афсуслар чекади. Мунис ижодида шоирнинг шахсий ҳаёти билан алоқадор бундай рубойлар анчагина учрайди. Мунис яшаган сарой доирасида самимий дўст, меҳру вафоли бирор ошно топиш қийин эди. Бунга чуқур ҳис этган шоир, бор ҳақиқатни шундай баён этади:

Гарчи зоҳирда барча дўстдурур,
Бўлма эминки, душманим йўқдурур.
Яхши қилсанг назар жаҳон элига,
Жонингга хасм дўстинг — ўқдурур¹⁶⁷.

Мунис рубоиётида ахлоқ-одоб темаси ҳам кенг ўрин эгаллайди. Уларда инсонга хос яхши ва юксак фазилатлар, бевосита ту-

¹⁶⁵ Мунис. Танланган асарлар. Тошкент, 1957, 335-бет.

¹⁶⁶ Уша асар, 337-бет.

¹⁶⁷ Уша асар, 33-бет.

бан ва ярамас хислатларни инкор этиш орқали улуғланади. Мисолларга мурожаат этайлик. Навоий қитъаларидан бирида бадлафз ва кўрс кимсаларни «аррос эшак»ка қиёслаган эди. Мунис ҳам шу темага рубойи бағишлаб, бадгўй одамни қопоғон итга ўхшатади. Еки бошқа бир рубойини олиб кўрайлик. Унда гап хасислик, хасис одамнинг маънавий-руҳий қиёфаси ҳақида боради. Шоир одам хасис бўлса, «Бўлма анга дўст жонини ҳам берса агар», дейди. Ва бу тезисни шундай манتيқ билан асослайди:

Охир сени онинг била қилмай қўймас,
Бир кун душман муҳаббати сийму зар.

Муниснинг шоҳ ва феодал амалдорларга муносабатини ифода этишга бағишланган рубойлари ғоявий-бадий жиҳатдан, айниқса характерлидир. Мунис бир рубойида бевосита шоҳга мурожаат этади:

Шоҳо, фуқароки муниси ғамдурлар,
Бедор дилу кўзлари пурнамдурлар,
Зинҳор аларни қилмагил озурда,
Оташ даму барҳамзани оламдурлар¹⁶⁸.

Шак-шубҳа йўқки, бу сатрлар Мунис рубойиётининг муҳим қирраларини ташкил этади. Шоирнинг «Шоҳо, фуқароки муниси ғамдурлар», деб халқ аҳволини рўйирост шарҳлаб бериши — бу энди ўз замонига нисбатан кўрсатилган шижоат эди. Халқни оламни барҳам беришга қодир куч сифатида талқин этиш — бу ҳам жуда оламшумул фикрдир. Маъно — маҳоратнинг асосий мезони деган гап бор. Агар шу нуқтаи назардан Мунис рубойларига баҳо берилса, у ҳақиқатда таланти рубойнависдир. Маъно мукаммаллиги — бу шакл мукаммаллиги деган гап. Ҳақиқий бадий асар шаклда қандай бўлса, мазмунда ҳам ёки аксинча олганда ҳам, шундай нуқсонсиз бўлади. Мунис рубойларини ўқиганда худди шундай ҳолга дуч келиш мумкин. Улар бадий бўёқларга, хилма-хил санъат ва тасвир приёмларига бой. Муниснинг кўп рубойларида тўрттала мисра қофияланган ва радифлидир. Одатда шоирларнинг рубойида тахаллус қўллашлари жуда сийрак учрайдиган ҳодисадир. Форс-тожик рубойнависларидан Умар Хайём ва Мирзо Бедил тўртликларида бот-бот тахаллус ишлатилган. Бу нарса ўзбек шоирларидан Навоий, кўпроқ Бобир рубойларида учрайди. Мунис ҳам устозлари йўлидан бориб, қатор рубойларида моҳирлик билан тахаллусдан фойдаланади.

Ижодида рубойи муҳим ўрин эгаллаган хоразмлик шоирлардан яна бири Муҳаммад Ризо Огаҳийдир. Огаҳий ўзбек адабиётининг энг етук намояндалари сафидан ўрин эгаллаган буюк санъаткордир. Огаҳий Шермуҳаммад Мунис билан бир даврда, олдинма-кетин яшаб, ижод этди. Классик шоирларимизни кўп жиҳатдан ўзаро яқинлаштирадиган нуқталар бор. Булар: улар куйлаган темаларнинг анъанавий бирлиги, образ ва тасвир воситаларининг ўхшашлиги ва ҳ. к. Огаҳий ижоди ҳам бу томонлардан

¹⁶⁸ Ўша асар. 335-бет.

салафлари ижоди билан ўхшаш, шаклан ва мазмунан жуда яқиндир. Шунинг учун Навоидан тортиб, Мунисгача бўлган йирик шоирлар шеъриятида қандай тема, қандай образ, қандай оҳанг ва тасвир приёмларини кўрсак, Огаҳий асарларида ҳам шуларнинг ижоднинг ҳар бир жабҳасида Огаҳийнинг оригиналлиги, талантининг зўрлиги ва беназир санъати ёрқин кўриниб, сезилиб туради. Огаҳий — кўламли санъаткор. У ижодкор сифатида давр ва ҳаётга муносабатда ҳам, тема ва ғояларни ишлашда ҳам, адабий шаклларни кенг ҳамда моҳирлик билан қўллашда ҳам мана шу кўламдорлигига содиқ қолган.

Огаҳий лирикасининг салмоғини унинг рубойларисиз тасаввур этиш мумкин эмас. Унинг девонида рубойий муҳим ўрин тутади. Шоир «Таъвизул-ошиқин» девонига ёзган дебочасида жумладан шуларни баён этади: «Гоҳо мотамдорлиғ таҳассуридан афсусда ва гоҳо сўғворлиғ тафаккуридин пажмурда ва гоҳо авқот гузорлиғ асбоби саранжомининг фикри била бошимда қора қайғу ва гоҳо сипоҳдорлиғ олотининг таҳияси қайғуси била кўзимга жаҳон қаронғу ва гоҳо подшоҳ хизматининг тараддуди била кўнглумда минг ғам ва гоҳо вазир мулозаматининг тажассуси била жонимда юз алам... Ва гоҳо мажнунвор ошиқлар мажмаиғаким, фано майхонаси ондин иборатдур, майлу рағбат била дохил бўлуб зебо машраблари машъосидин ишқ жомининг бодаси кайфияти ҳосил қилур эрдим. Ва гоҳи пари рухсор маъшуклар базми висолиғаким, жаннатул маъво ондин ишоратдур, шавқу муҳаббат била восил бўлуб, дил кушо суҳбатлари гулшанидин ком ва ишрат гуллари териб, кўнгул комича маҳзуз ва масрур бўлур эрдим. Ушбу сайр асносида ҳар тонфанинғ ҳолиға лойиқ ва ҳар жамоанинғ афъолиға мувофиқ бир мазмун шоҳидининг хаёли хотирим кўзгусиға хутур қилса эрди, гуногун иборатлар била рангин назмлар либосин кийдириб, дилкаш суратлар била халойиқ назарида намойиш берур эрдим ва ҳар бирининг рангин рухсорн ва мушкин гисўси тамошосидин шавқ ва дард аҳлнининг шайдо кўнгулларин волалиғ ва асирлиғ мақомиға еткурур эрдим, андоққаким, шавқ ангиз ғазаллар ва мавъизаомиз қасидалар ва муҳаббат асар рубойлар ва диққатпарвар маснавийлар ва базморо мухаммаслар ва руҳафзо мусавадда қилур эрдим»¹⁶⁹. Дебочадаги бу сўзлар Огаҳий рубойларининг тематикасини бир қадар характерлаб беради. Дарҳақиқат, шоир рубойларида, бир томондан дард, ҳижрон, алам, шикоят, норозилик туйғулари ифодаланса, иккинчи бир томондан ҳаётга, Ватанга, элга, она табиатга, гўзалликка меҳр, садоқат ҳисларни тараннум қилинади. Шеърятда дард тушунчаси — кенг тушунча. Бу тушунчанинғ моҳиятида — эл дарди, юрт ташвиши, инсон қайғуси ётади. Акс ҳолда ҳар қандай дард одамни бездиради, шунчаки шахсий оҳ-воҳга, мазмуни пуч

¹⁶⁹ Огаҳий. Таъвизул-ошиқин. Тошкент, 1960, 31—32-бетлар.

бир нарсага айланиб қолади. Шунинг учун қайси бир машҳур шоирнинг ижодига диққат қилманг, унинг елкасида эл-юрт дарди, даврон қайғуси турганлигини дарров пайқайсиз. Огаҳий ҳам ана шундай санъаткорлар тоифасидан. У фалак зулмини аён англаган ва бунга кўксини қалқон қилган собит руҳли шоир:

Ваҳким, яна зулми аён этти фалак,
Бағримни гами ҳажр аро қон этти фалак,
Кўз йўлидин ул қонни равон этти фалак,
Охир манго, кўрки, қасди жон этти фалак¹⁷⁰.

Фалак зулмининг кўринишлари кўп. У бировни ўз тупроғида хору зор қилади. Иккинчи бировни гафлат уйқусига солиб, эл қасдига зулмга йўллайди. Кимнидир истиқболдан, инсонлик шавкатидан жудо қилади ва ҳ. к. Буларнинг ҳаммаси шоир қалбини жароҳатлаб, изтиробли фикрлар уйғотади. Мана Огаҳий бир рубойида нима дейди:

То кажлик ила кирди фалак давронга,
Доно ҳама нон гадосидур нодонга.
Тузлик била айланса эди гардун,
Нодон юзи тушмагай эди бир нонга¹⁷¹.

Афсуски, шоир фикрича, гардун «тузлик била» айланмайди. Нодонлар — устун, донолар — забун. Эл устидан ҳукм юритадиган мансабдорлар фароғат ва роҳатда яшайдилар. Меҳнаткаш халқ эса оғир меҳнат ва йўқчиликдан жабру жафо кўради. Лекин «бад тийнат» кимсаларни инсоф ва адолатга чақириш билан қандай натижага эришиш мумкин? Бу саволга шоир рубойларидан бирида шундай жавоб беради:

Бадтийнат улус бум киби шумдурур:
Тарбият анга ким этса, мазмундурур.
Заққум ниҳоли ичса гар оби ҳаёт,
Охир беражак меваси заққумдурур¹⁷².

Маълумки, шоир яшаган оғир замонда йўқсилликда кун кечирган афгор омма табиатнинг турли-туман стихияли кучларидан ҳам талафот кўрган. Огаҳий «қиш» радифли рубойида халқнинг қишдаги оғир аҳволдан сўзлайди:

Ул навъ совуқ бўлди фаровон бу қиш,
Ким ўлди тўнгиб одаму ҳайвон бу қиш.
Бўлди аносидин янгидин туққондек,
Ҳар кимки омон сақлади гар жон киш¹⁷³.

Бобир, Ҳувайдога ўхшаш шоирлар каби Огаҳий ҳам гулга, гулзорга, баҳорга мафтун. Унинг бир қатор рубойларида табиат гўзалликлари билан уйғун ҳиссиётлар илҳом ва сурур билан куйланади. Мана, ўша шеърлардан бири:

¹⁷⁰ Уша асар, 558-бет.

¹⁷¹ Уша жойда.

¹⁷² Огаҳий. Уша асар, 554-бет.

¹⁷³ Уша асар, 555-бет.

Еткурди сафо ер юзига фасли баҳор,
Очилди чулу, лолау насрин бисёр.
Келгилки, чаманлар ичра базм тузиб,
Нўш айлагали тараб майини, эй ёр!¹⁷⁴.

Хуллас, Огаҳий рубойлари шаклан ҳам, мазмунан ҳам юксак санъат асарлари бўлиб, шоир бу соҳада ўзининг истеъдодини тўла намоеън эта олган.

Хоразмлик шоирлардан Аваз Утар девонида ҳам рубойлар учрайди. Аваз лирикасида орифлик руҳи билан битилган шеърлар, социал бўёқларга эга сатрлар оз эмас. Лекин у рубойларида ошқона фикрларни куйловчи шоир.

Жононки, ғамингда кўзлари гирёнман,
Шаб-рўз асари кулфати ҳижронман.
Ед айлабон оразинг гулин чун булбул,
Ҳар лаҳзада тортаман баса афгон ман.

Ва:

Эй мугбача, бу дамда кетур гулгул жом,
Ким они демш ҳаким: дофеъи олам.
Нўш айлайин они тинмайин, бошим аро,
Бу соат эрур бале жафои айём!¹⁷⁵.

Бу икки тўртликда Аваз рубойларига хос асосий жиҳатлар ўз аксини топган. Шоирнинг бошқа рубойлари ҳам темаси, образ характери, бадий фазилатлари билан юқоридаги тўртликлардан кескин фарқ қилмайди. Шунга яқин фикрларни Мирий, Комил Хоразмий каби шоирларнинг тўртликлари ҳақида ҳам айтиш мумкин.

Бу ерда XVIII асрнинг охирларига келиб рубойнависликда юзага келган баъзи тенденциялар ҳақида ҳам гапириш зарур кўринад. Гап мустазод ва ирсоли масал рубойлар ҳақида кетаётир. Масалан, шоир Нозил яратган халқ мақол ва маталлари асосидаги рубойлар ирсоли масал санъатининг оригинал намуналари бўлиб, улар дидактик характерга эгадир!¹⁷⁶.

Шарқ адабиётида Умар Хайём, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий сингари ижодкорлар рубой ёзишда кенг шуҳрат қозonganлар. Баъзи бир шоирлар уларнинг ижтимоий-сиёсий, фалсафий ва ахлоқий фикрларига ўз қарашларини ҳамоҳанг қилиш, жавоб қайтариш мақсадида уларнинг рубойларига мустазод этганлар. Натижада рубойда шаклий ўзгартиш ва у ёки бу даражада фикрий кенгайтиш юзага келган ёки ғоявий йўналиш кучайтирилган. Масалан, Султонхонтўра Адо Алишер Навоийнинг «Гул вақти муяссар ўлса гулфом қадаҳ» мисраи билан бошланувчи рубойсини қуйиндагича рубой мустазодга айлантирган:

Гул вақти муяссар ўлса гулфом қадаҳ
ҳам гўшан боғ.

¹⁷⁴ Уша асар, 553-бет.

¹⁷⁵ Аваз Утар. Девон. Тошкент, 1976, 379-бет.

¹⁷⁶ Бу ҳақда қаранг: Шодиев Э. Ирсолу масал рубойлар. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1972, 5-сон.

Андин сўнг тутса бир гуландом қадаҳ,
 хуш айла димоғ.
Манъ айласа барча аҳли ислом қадаҳ,
 юз сойири носоғ,
Кофирман агар қилмаса ошом қадаҳ,
 минг тутқуз аёр¹⁷⁷.

Шеърдаги орттирма мисраларни Адо қўшган ва шу билан рубойнинг умумий руҳига мос ҳолда мазмунни кенгайтиришга ҳаракат қилган.

Шундай қилиб, ўзбек адабиётида жуда қадимги даврлардаёқ дунёга келган рубой асрлар ўтиши билан ўсиб, ўзгариб, янги хусусиятлар билан бойиб борди. Рубойнинг ўзбек шеърлятида ҳақиқий юксалиш босқичларига кўтарилишида Алишер Навоий, Бобир, Огаҳий каби сўз санъаткорларининг хизматлари катта бўлган.

¹⁷⁷ Ш о д н е в Э. Адонинг рубой-мустазолари. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1972 йил, 2-сон.

ХОТИМА УРНИДА

Рубоий ўзбек шеърятининг умумтараққиётида актив роль ўйнаган поэтик жанрлар қаторида туради. У мустақил шеърый шакл сифатида дастлаб туркий халқлар оғзаки поэзиясида пайдо бўлди. Рубоий ўзбек фольклорининг лирик кечинмаларга бой, халқ маънавий дунёсининг такрорланмас ва сермазмун фикр-туйғуларидан таркиб топган муҳим бир қисмини ташкил этади.

Туркий халқлар ёзма адабиётида рубоий формасини биринчи бўлиб Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билик» асарида кенг қўллаган. Лекин «Қутадғу билик»даги тўртликлар арузнинг мутақориб баҳрида бўлиб, улар асарнинг бош ғояси талабларига кўра эпик йўналишда ёзилгандир. Шунга қарамасдан, «Қутадғу билик»даги тўртликларнинг ўзбек рубоийётининг кейинги ривожига сезиларли таъсири бўлди.

Бадий ижодда ҳар бир адабий жанр, уни бошқа жанрлардан ажратиб турувчи ўзига хос характердаги белги ва хусусиятлари билан туғилади. Гарчи ўзларига хос шу белги ва хусусиятларни жанрлар асрлар мобайнида турғун сақлаб қолсалар-да, бироқ конкрет тарихий даврлар талаби асосида улар маълум бир аломатларини ўзгартириб, бойитиб боришга ҳам маҳкумдирлар. Рубоий бундай жараёни аввал форс-тожик адабиётини бошидан кечирди. Умар Хайём, Жалолиддин Румий, Фаридиддин Аттор, Саъдий, Ҳофиз сингари форс-тожик классикларининг рубоийлари бу жанрнинг ҳам шакл, ҳам мазмун томонидан жиддий янгиланган, мукаммал намуналари бўлган эди. Шунинг учун ҳам шарқ назариётчилари рубоийнинг поэтик қонун-қоидаларини юқорида тилга олинган санъаткорларнинг тажрибаларига таяниб ишлаб бердилар. Аммо шуни ҳам қайд қилиш керакки, ўтмиш олимлар рубоийнинг шакл белгиларини асосий планга чиқариб, ижодкорларнинг диққат-эътиборларини кўпроқ вази, қофия каби масалаларга жалб қилган эдилар. Навоийгача бўлган ўзбек шоирлари орасида рубоий хусусидаги классик поэтика кўрсатмаларига қатъий амал қилиб ижод этган рубоийнавис йўқ. Мавлоно Лутфий ҳам ўз тўртликларини рамад баҳрида яратган. Бу ерда масаланинг иккинчи муҳим қирраси ҳам бор. Рубоий лириканинг фалсафий

жанри. Унда ҳар қандай маъно фалсафий аспектда талқин этилиши керак. Шу маънода у бошқа поэтик жанрларнинг имконияти етмаган вазифаларни бажаришга қодир. Мавлоно Лутфий тўртликларида фақат ишқий мавзуларни куйлаш билан чегараланган эди.

Ўзбек рубоиётининг ҳар томонлама юксак босқичларга кўтариш Алишер Навоий зиммасига тушди. Навоий ўз ижодида форсийзабон рубоийнависларнинг анъаналарини пухта ўзлаштириб, бу соҳада миллий адабиёт эришган ютуқларга таянган ҳолда рубоийни шеърятнинг пешқадам жанрлари қаторига қўшди. Навоий рубоийни ҳаётга яқилаштиради. Уни ишқий, ахлоқий, айниқса, фалсафий маънолар талқини учун изчил ва зўр маҳорат билан хизмат қилдирди. Ўзбек рубоийчилигининг Навоийдан сўнгги ёрқин саҳифалари Заҳириддин Муҳаммад Бобир номи билан боғлиқдир. Бобир рубоийда Навоий традицияларининг давомчисигина эмас, уларни ривожлантириб, чинакам бадиий кашфиётлар ярата олган йирик талант эгаси эди.

XVI—XIX асрларда яшаб ижод этган Подшохожа, Ҳувайдо, Мунис, Огаҳий, Аваз Утарга ўхшаш шоирлар ҳам кейинги давр рубоийчилигида хизмат қилганлар.

Адабий ҳаётнинг қайси бир босқичларида ҳукмрон мавқеларда турган жанр, иккинчи бир босқичда ўзининг олдинги ўрнини бошқа жанрларга бўшатиб бериши мумкин. Ёки адабий ҳаётдан бутунлай чиқиб кетиши эҳтимол. Адабиётлар тарихи бундай ҳодисаларнинг кўпига гувоҳ. Ўзбек адабиётида рубоий қарийб бир аср жонли жараёнда актив иштирок этмаган. Ўзбек совет шеърятининг дастлабки бир неча ўн йиллигида ҳам биз бу жанрдаги шеърларни учратмаймиз. Бироқ рубоий ўзбек совет поэзиясида 30-йиллардан кейин кўрина бошлади. Унинг илк намуналари Мақсуд Шайхзода қаламига мансубдир. Ўзбек совет рубоийчилиги алоҳида тадқиқот объекти бўлишини назарда тутиб, биз бу масалага махсус тўхталмадик.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
I Б о б Рубоий поэтикаси	6
II Б о б. Ўзбек рубоиёти тарихи	28
Рубоий генезисига доир	28
Бармоқ вазнидан арузга	34
Жанр қонунияти ва ижодкор маҳорати (Навоий ва Бобир)	38
Адабий жараён ва жанр мавқеи	86
Хотима ўрнида	96

И. ХАККУЛОВ

Рубаи в узбекской литературе

На узбекском языке

Ташкент 1981

*Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти илмий
совети, Ўзбекистон ССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими
томонидан нашрга тасдиқланган.*

Муҳаррир *Ф. Тошматова*
Рассом *И. Цыганов*
Техмуҳаррир *Э. Сағдиева*
Корректор *М. Саидова*

ИБ № 1607

Теришга берилди 23.09.81. Босишга рухсат этилди 28.10.81. P08271. Формати 60×90^{1/16}. Босма-хона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 6,25. Ҳисоб-нашриёт л. 6,3. Тиражи 3000. Заказ 180. Баҳоси 95 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 700047. Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.

**ЎзССР «ФАН» НАШРИЕТИ ЯҚИНДА
К. И М О М О В Н И Н Г «ЎЗБЕК ХАЛҚ
ПРОЗАСИ» НОМЛИ КИТОБИНИ НАШР
ЭТТИРДИ.**

Китобда асосан ўзбек халқ оғзаки проза асарлари (эртак, матал, афсона ва ривоят) таҳлил қилинади. Эртак жанри ва унинг поэтикаси, ички турларига хос характерли белгилар аниқланади, баъзи бир мотивлар генезиси очилади. Матал, афсона ва ривоятлар алоҳида жанр сифатида ўрганилган, уларнинг ўзига хос хусусияти ва функцияси белгиланган.

Китоб фольклористлар, адабиётшунослар ҳамда олий ўқув юртлари филология факультетларининг ўқитувчи ва студентларига мўлжалланган.